Zija Dizdarević

PROSANJANE JESENI

PROSANJANE JESENI

Jeseni moga djetinjstva imale su zlatnu boju. Prospe mati iz desne ruke puno nekakvih svijetlih iskara, čitavo more, pa se one uhvate povrh drveća i餅 dršću rumeno obasjane, mati me onda gladi lijevom rukom po kosi a ja rastem, dižem se od zemlje, letim, a poda mnom i oko mene crveno zlatno more. Vičem, klikćem, hvatam iskričave grančice, mekane su i ja se onda budim držeći Emininu ruku svojom i gladeći je. Tamo iza prozora prosule se rujne boje po kolačušama, požegačama i bardaklijama, stabla dršću u oktobarskom suncu, boje tonu jedna u drugu, boje pjevaju i meni se čini da je sunce pozlatilo vrh Huzbašinog duda...

Danas, vidim, jeseni su sive i mučne – onda to nisam znao. Činilo mi se da se onim neuhvatljivim sunčevim zlatom daruju svatovi što su u te rane jeseni svake hefte jedni za drugima navirali. Djevojke iza demira sjede pa rade, savijaju se, tegle, čeznu, gore i mole mjesečinu da ih pošalje "u sreću". U noćima sam slušao:

"Mlad mjeseče – star putniče,

Šta si meni dara don'o?

Zlatne ključe zlatne sreće,

Zlatne ključe zlatne sreće,

Aman!"

Onda dođe jesen pa odvodi po jednu.

– Udala se Hajrija.

– Ode i Nafija.

– Vasvu će noćas voditi.

– A more bit' i Eminu...

Danas se jeseni uvuku kradom, ko lopovi, zaobiđu kuće, i djevojke i pobjegnu u magle a ništa ne donesu.

Zlatne jeseni moga djetinjstva bile su pune drhtanja i snova i po tome ih se sjećam...

Miruju i spavaju sokaci, dućani, zidovi, a žive demiri i mušepci. Eminine oči plamte tamnim sjajem kad joj kazujem kako su momci na Dragačama bacali kamena s ramena pa Ismet i Ibrahim šapnuli meni da će te noći kucnuti u pendžer, nek bude budna.

– Nikom drugom ne govori, je l' da nećeš. Haj, evo ti forinta pa kupi sebi šećerku, hajde!

Ližem bonbon, a Emina rasplića kose, debele kujruke, pali joj do koljena, crni i teški.

– Tetka!

– Bau, bau-u!

Kao zastor su te naprijed oborene kose i lice se iza zastora ne vidi.

– Nemoj me pripadat' pozn'o sam te.

– Bau, bau-u, – približava se polako ispruženih ruku.

– N-e-emoj, kazaću materi! N-e-e-e!

– Bau!

Toplo i brzo dišu te kose i kad me uhvati i stegne rukama u me bije vrućina, mirišljava i teška. Draškaju me te kose, klize po licu, škaklje, omotavaju se oko mene, ja plačem pa se smiješim, pa smijem, pa vrištim, a Emina me sapliće u crnu prosutu svilu, diže je na rukama, i u tami osjećam joj samo oči.

– Jesu l'još šta poručili, kako je Ismet obučen, kazuj...

– Pu-u-usti, neću ti rijet' ništa – trzam joj pramenje, a ona se grči i drago joj. Po meni brzo prebiru uzbuđeni prsti.

Na opranom džamu od pendžera dan se rasprsnuo u hiljade blještavih sunčanih kristala i kroz Eminine vlasi ja nazirem dugu. Treperi ta duga i čas je beznadno daleka, do bola udaljena, neuhvatljiva, čas blizu, tu na trepavicama. Po sredini prelomljena nekakvom tamnom linijom, duga je kao prosjak Huso Pelengir sa slomljenom nogom, klonuo pred hanom, ili je kao kriška lubenice; sad mi opet liči na materinu čekmedžu, okovanu raznobojnim i sjajnim metalom a po sredini napuklu.

Duga se igra i nestaje. Zabavljen njom, ja sam se za čas smirio pa onda ponovo udarih.

– Pu-u-sti me!

Bonbon mi ispade ili sam ga bacio. Počeh plakati bez suza.

– Šta se kmeziš? Evo ti druga forinta pa hajde i ne idi mi više na oči kad si taki.

Bilo je tako blago u krilu sa glavom naslonjenom na gole mišice Eminine. Ne mičem se.

– Idi, kad ti kažem. Ne volim te. Okrećem se ka prozoru. Duge nema više. Biva mi teško.

– Što me ćeraš? Neću tvoje forinte, eto!

– Biži od mene, idi!

Opet se ne mičem. Sad ću, sad, eto zaplakati. Jecam izistinski i sad već sa suzama, uvrijeđeno jecam. Jecam što nema onih razasutih kosa crnih kao zastor, jecam što me ničiji prsti ne škaklje, jecam jer ne bije više ona vrelina u me, oči se Eminine ugasile, plačem što nema duge. I sve jače otimaju se grčevi iz mene.

– Šta ti je sad, što ne ideš? Što plačeš?

– Jah-hah! Ti-i me go-oniš!

– Pa kad sam hoćeš da bježiš. Što si zanovijet'o?

– Nisam, ja-hah! Ti-i...

Smije se. Posljednji talasi plača kovitlaju se u grudima i bježe oslobođeni. Polako, neprimjetno, uvlačim se dublje u krilo. Tražim ruku što me je milovala.

– Lopove, što si taki!

– Hoću l' ostati s tobom, da ne idem danas u školu.

– A jok, ićeš vala, vidi ti njega, ufatio fursat!

– Tetka, volim te puno, puno, ovliko, hoću uza te da budem, kaži materi da ti trebam, da ne idem nikud, je T de.

– Ama, hijanete...

– Je l' de, pa neću nikom kazati ono, a poslušaću te, hoću Allaha mi, šta god mi kažeš, uvijek ću te slušat'!

Licem gladim golu ruku i rame i grudi. U očima nada mnom pali se dragi, dobro znani tamni sjaj. Smiju se zategnuti rumeni obrazi dok mi govori:

– Šejtane, ostani, igraćemo se. Prstima rasplićem pletenice, golicam vrat, tražim vlažna usta. Soba vri suncem i životom.

PRVI NEMIRI

Vjetrovi su lumpovali nad gradom bijesno, ko đilkoši, noć je bila nemirna, topla, šuštalo je suho i prigušeno i Rustem, mučen neshvatljivom i neodređenom tjeskobom, ili ustreptalošću skoči iz dušeka. Uvrnuta lampa iznad usnule majke škiljila je, braća povaljana jedno preko drugog, otvorenih usta, disala su duboko, dubok mrak zija iza pendžerskih okana, sparina i noć, svuda nadaleko samo noć. Prekorači oprezno dječije razbacane noge, ona daska pored vrata zaškripa, on prestravljen stade gledajući u majku, iznenada probuđenu.

– Ku' ćeš sine?

– Ne mogu da spavam, idem prohodat'.

Sokakom je letjela prašina, crnili se negdje naprijed orasi, sa širokim krošnjama , a iza njih je golemo, čudesno golemo polje sa ispucalom zemljom i suhim strnjištima, sa plastovima čije sjenke uvijek posjećaju na bajke o džinovima, polje je mirno i drago i u njemu je uprskano svih šesnaest Rustemovih godina. Škilje lampe po zaspalim prozorima. Duboko skriveni u tamu pod nadstrešnicama šapću djevojački glasovi, ili se to Rustemu samo čini, gluho doba je prošlo, a vruć vazduh i šumovi pretvaraju noć u uzavreo kazan i sve nešto Rustema bode, baca u toj uzavrelosti. Prolaze kuće naherene, nagorjele, poznate , mrke, davnašnje kuće mahalske, ovdje iza ovog prozora spava Fatima, tamo je Zilha a ondje je, eno, lani, naslonjena grudima na mušepke, bdila Lejla. Pronosi vjetar pokraj Rustema slike mirisne i teške u onoj sparini, pade mu na pamet kako su ga obijesne cure proljetos nizašto ismijale pa se on zacrvenio i sramotno pobjegao, sad se zbog toga opet zastidi, nekakav kamen zape mu i on posrnu.

Gonilo ga nešto da se zaustavi gdjegod pod pendžerom, da zvizne ili prigušeno zovne, "evo ovdje je Zineta, nejma ni ona više od petnes' godina a ašikuje, daje zovnem", ali je nekako sve brže odmicao, neodlučan i bojeći se ni sam ne zna čega: te bi li ona izašla, te šta bi razgovarao s njom, kako bi se opravdao što je budi, pa da ga ko god ne vidi i sve tako, u bojažljivosti, on je stalno osjećao negdje u sebi raskalašeni smijeh jedrih djevojaka:

– Ha-ha-ha! Vidi momka, kad li skoči, kad li se zamomči! Hi– hi– hi! Pa što ne rasteš, bolan ne bio, kad ti je stalo do ašikovanja?

Bježi Rustem od te svoje momačke sramote, sve brže juri, a kanati pored

njega prolaze krivi i mrki i kao da se sašaptavaju i gurkaju podsmješljivo.

Krijući od matere, on se prije neki dan prvi put obrijao. A već dva mjeseca ima kako, usred bezbrojnih jurnjava sa dječacima, na jednom stane, zamisli se i prkosno šuteći ode duboko u polje ostavljajući djecu da se sama igraju. Osjećao je da mu igre više ne priliče, htio je na neki način da se otrgne od dječaštva, da ga i drugi počnu drukčije gledati, sve se više tuđio od djece, a među odrasle nije smio, otjeraće ga, i tako se mučio u svojoj usamljenosti. I kada su ga prva oprezna prilaženja djevojkama dovela do podsmjeha, on se nekako još više uvukao u se, a zamrzio djecu što su ga uporno mamila u igru.

"Ja nisam više k'o oni!" uvjeravao se idući u berbernicu i poslije poče otvorenije gledati u oči drugima. Samo ne smože hrabrosti da zaustavi Zinetu kad preko sokaka nosi đugume s vodom, ili da se slobodno javi Fatimi, i to ga je jedilo. A sve je više i sve upornije navraćao misli, ni sam ne osjećajući kako, baš na crvena ženska stopala u nanulama, na izvijene i kao luk nategnute grudi, na ruke gole do lakata, teške, okrugle i bijele... Bježi Rustem kroz vrelu noć, a prate ga slike i on posrće.

Polje je, i strnjika pod nogama šušti. Naslućuju se pod oblačnim krpama naokolo prostranstva prašnjiva i žuta, negdje daleko su gola siva brda, a ravnica vuče naprijed, zove tihim bliskim šumovima. Rustem tone u polje.

– Fiju-u-u! – zanosi ga vjetar i trza se kaput na leđima.

A što je nisam zovno? Mog*o sam polahko, polajlage pa kad izađe kazati joj da, eto... ufatit je za ruku... hoću...! i u taj trenutak bi se nesmiljeno jasno pojavljivao u sjećanju dobro poznati prizor: on sam, oko njega djevojke i smiju se prodorno. Hi-hi!

"Pa i drugi su Vako isti bili", buni se pred samim sobom i sve mu više krivo što ne zovnu koju djevojku. Toj noći, toplom mirisu prašine i slame, tom prostranstvu i uzavrelosti oko Rustema tako je neodoljivo, tako silno nedostajala žena. Vjetar je zvao:

– Fiju-u-u! Zi-ne-ta! Fa-a-to! Cu-re! Žene, Fiju-u!

Vjetar je urlao, vapio, cvilio.

Rustem juri sve brže, krv bije u sljepoočnicama i kao po taktu ponavlja: "Što nisam? Budiću je". Od toga nešto kao zasija u glavi, izgubi se, pa opet sine. Rustem vidi debelu pletenicu kako maše i lupka po punim – zategnutim leđima, sjeća se, to je Hajrija jedanput prošla ispod njegovog pendžera i baš tako mahnula glavom da joj se zatresle pletenice, zatim ugleda Lejline kao

višnje tamne usne, raširene, a između njih se kikoću zubi, pojavi se kao u snu nečije jedanput ugledano koljeno, i Rustem juri kao mahnit, čini mu se da će od jurnjave te slike oživjeti, sastaviti se, sad će, na, pred njim iskrsnuti žena... Šume vjetrovi pijano i bude povrh polja tužnu, nikad nepjevanu pjesmu. Rustem je pun nečega toplog, zanosnog i dirljivog od te pjesme, nabrekao je i iz njeg prijeti da provali otežalo osjećanje tuge i usamljenosti.

"Uh", s mukom se suzdržava i grize usne. "Šta mije, kog vraga?" a navire ispod grla snažan grč i suze se, ko zna zašto, kupe u očima.

Ide Rustem kroz noć i pusto polje, ide i plače od vrele želje za ženom. A noć tamo nad Sivcem napukla i kroz tu pukotinu provlači se kradom i bojažljivo modar trak svijetlosti. Očiju od suza zamagljenih, kao ne shvatajući nešto, Rustem se duboko u ravnici zaustavio s jednom nogom ispružnom kao da je htio koraknuti pa se predomislio, stoji tako ništa ne misleći, vjetar puše i suši mu obraze, svjetlost se širi i osvaja, on još stoji dugo, stoji nepomičan.

Tiho i sve tiše gude mali zdepasti plastovi:

– Zim-k-o! Fa-to-o!

Budna i zabrinuta majka ga je u sabah dočekala.

– Đe si bio, ako Boga znaš?

– Nigdi – disao je umorno sav prašnjav.

Mati s bolom šuti i gleda. A Rustem, pošto se onako obučen bacio na šiljte i pošutao nekoliko časova s rukama pod glavom, otkide s mukom, brzo izgovarajući kao da se želi što prije rastati s nečim neugodnim:

– Majko, ja hoću da me oženiš... odmah... brzo... vakat mi je!

Pa pred novom navalom stida okrenu glavu od matere koja se umirena, nečemu tiho smijala.

JESEN U MOJOJ KASABI

Kiša. Nestvarni kao mrlje na sivoj hartiji izgledaju ljudski likovi što rijetko i slučajno protrče čaršijom. Sipljivo disanje jeseni obuhvatilo je kasabu i samo jedan očajno dug, uporan i beskonačan zvuk prisutan je svuda, zvuk jeseni. Pod Hašeminom strehom stoji Ganija, očiju široko otvorenih i uprtih u jednu tačku na zemlji, bosu nogu pružio tako da mu kapi sa strehe padaju tačno među prste, pa ukočen stoji i bulji. Teku čaršijom potoci i potočići i odvlače izgubljeni pogled dječiji nekud u magle i kroz ravnomjerno kapanje odvijaju se događaji koje nikad niko nije doživio. Na gredi pod krovom siv golub stao na jednu nogu i rezignirano šuti.

"Pozor ovde danas prispjela morska žena ufaćena u jadranskom Moru stara 700 godina teška 120 kila šira neg dulja su dvije noge i su dvije

Ruke ulaznica šta daš"

Kiša spira crvena slova a "morska žena" proviruje kroz prozor i sa izrazom beznadne ravnodušnosti zuri u blato. Nikoga nema. Tako prolaze, lutaju sati kasabom. Prokislo vrijeme čami po rahinjama i sokacima, djeca sa ispruženim rukama dočekuju kapljice na dlanove i u rasprsnutoj kiši gledaju čudesne slike. Negdje jednolično zapjevaju čobanski glasovi: "Cakli, cakli, caklilo, vedri, vedri, vedrilo, puno polje ovaca, jedna ovca sirotica – daj bože sunca!" Podne se s minareta kao s drugog svijeta jedva čuje i svi se ti zvuči utapaju u moćni, jesenski bezbojni ton kiše.

Niko nije primijetio onaj plakat sa crvenim slovima i čovjeka koji je doveo morsku ženu. Izgledalo je kao da je i njih progutala pustoš kasabske jeseni i kao da se ništa neće promijeniti. Došao je neko s vjetrovima i mokrinama, smjestio se u Perinoj praznoj magazi, prilijepio na zid crvenim slovima išarano ćage, i ništa. Prenoćio taj neko u napuštenom hanu iz kojeg je posljednji sapun prodat prije godinu dana (otuda Pero uzalud prodaje taj svoj kućerak i priča svakom kako bi ga dao za biljadarku), osvanuo, čekao, gledao, osluškivao, a mir pun nekog olovnog, nepodnosivog zujanja širio se po prostoru i činilo se da grad bezglasno živi. Crvena slova nisu razderala tu tišinu i niko nije svratio da vidi to čudo od žene. I kad je poslije podne do izblijedjelog plakata stao pred šator sam vlasnik sa nesrazmjerno golemim šeširom na glavi i počeo nešto da viče, izgledalo je to prije očajnički vrisak, borba, otimanje od ovog svemoćnog mrtvila, od kiše, Od toga jednog jedinog zvuka, negoli namamljivanje mušterija, i ljudi su se iz čuđenja zagledali tamo.

Ona morska žena pretvorila se u kornjaču u ovom drugom oglašavanju. Dugo trubi taj čovjek na nekakav olupan lijevak izmišljajući najnevjerovatnije stvari, kreveljeći se silom i zaglušujući svoj vlastiti glas stoje zvučao

nesnosno, prazno, a kod oglasa o toj nepoznatoj žabi, zaustavi se kakvo dijete ili besposlen seljak, zine u trubu, nasmije se smeteno ili vragolasto i vrteći sumnjivo glavom odlazi.

– He, dinar kila kukuruza, a ja njemu da dam...

– Morebit' da imaš šta i vidjet'...

– Jah.

I opet kiša i jesen. U suton čovjek sa golemim šeširom izbrojao je petnaest i po dinara zarade.

Došao i drugi dan. Polako glas cirkusantov gubio je oštrinu i sve lakše i sve dublje tonuo. Umorno su izlazile iz lijevka riječi i nikog više nije čudilo što je ta žaba ili žena stara sedam stotina godina, niko to nije ni primjećivao. Samo su djeca bogzna odakle došla do novca i sa uzbuđenjem u široko otvorenim očima ulazila u tajanstvenu sobu sa kornjačom. U noći "majstor" se jadao "kornjači":

– Eto, danas je palo svega devet dinara. Džabe dođosmo... A kako ćeš se dofatit' Kupresa po ovim božjim kišama, de? A kako 'š prezimit'?

Morska žena oborila glavu.

– Da nam se je kakogod dograbit' Dalmacije! Ovđe svijet ne mere ni da se nasmije, niti paru ima.

– Eh...

Treći dan "majstor" je kroz lijevak naručivao kahvu od Suljage prijeko i dozvao nekakvo dijete.

– Mali, hej, hoćeš li mi kupit' cigara?

Pa je onda taj lijevak stajao položen pred vratima čitav dan. Kiše šibaju, krovovi se cijede i propuštaju, i brico Malik podmetnuo stari sahan da mu kišnica ne prokapljuje na sto, a čovjek iz cirkusa sjedi i hoće da se brije.

– Sto ne vićeš na onu trubu, majstore?

– A što ću vikat' kad niko ne prilazi.

– Jah, ove kiše, i voće slabo rodilo, pa svijetu nije ni do čega.

Sutradan je "majstor" još jednom pokušao svojom vikom da oživi jesen. Glas mu je bio običn kao najobičnija stvar i nište se nije promijenilo, pa je usred rečenice stao i ostavio trubu.

A onda ga jedno jutro nije bilo: u zoru skupio ceradu i otišao.

I niko to ni primijetio nije.

MAJKA

Stoji iza mene daleko, petnaest i više godina daleko, prigušeno bosansko djetinjstvo.

Da li se sjećam? Bila je jedna kutija – soba, i po njoj išlo napaćeno mršavo lice, noge u papučama, izblijedjele dimije i blag predan pogled. Majka! Od zida do zida, od vrata do peći, od ručka do večere, od jeseni do proljeća, u zidovima, među četiri zida, uzidan, tekao je nelijep ženski život.

Sjećam se: bilo je sunce, mnogo sunca oko nas kad su dječije igre i crne poderane seoske košulje prolazile avlijom i ispred prozora. U polumraku "zelene odaje" čamila je mati i krpila. Duvarevi tamni, u sjenci pili su krv iz ženskih obraza.

Sjećam se: jurili smo po vršajevima za konjima, preko trave i kamenja, kroz dječije razigrane prostore, zaboravljajući otići pet puta na dan u džamiju i – poslije su očeve batine bile svršetak radosti. Mati je sumorno poslušna i prigušena kao i mi, suzila: "Svoj je otac, kad malo i udari... poljubi ga u ruku, pa klanjaj, sinko", a na svaki udarac i jauk lice joj se trzalo i glavu je okretala.

Isprebijano, polomljeno djetinjstvo, neodigrane igre, žena sakrivena u tami i očev nemilosrdni pogled. Stražarska sablja što je goropadno gonila kroz sokake... Rasli smo.

– Da mi se nijesi maknuo ispred kuće. Jes' čuo? Nemoj da te ja špruljom (šipkom) pitam đe si bio! A sad – abdest pa namaz.

Zid pred sitnim dječijim željama.

Učiteljeva šipka bila je duža od očeve, a djeca su u školi zaplašeno šutila. Moj plač... Sjećam se majke: blijedila je.

Sakrivena iza žalosnog crnog vela, "vale", uvijena u široko platno, zar, krila se od ljudi kada je u rijetke dane trebalo proći ulicom. Kroz naš "halvat" prolazile su tetke, daidžince, nane, babe, žene i žene, donosile na licu mrke vale, u zjenicama pokornost. Ispijale su kahve, razgovarale o košuljama i smjerno zaklanjale lica kada bi otac naišao.

Čuđah se: jesu li imale oca. Jesu li ikad bose skakale po livadama?

Tada smo smjeli, da ne smetamo po kući, izići na sokak. Igrali smo se pred kućom i čežnjivo zurili u daleke vrhove brda što se miluju sa oblacima.

I rasli smo.

Svake druge godine po jedno dijete došlo bi među nas. Majka bi tada obično ležala. Samo ne znam zašto sam sve češće bivao mlaćen, zašto majčine oči postajahu dublje i zašto smo izjutra suh hljeb jeli...

Žene su ipak dolazile. I igre s njima. Igre: klis, "top", ćiza, prašina. Bježali smo iz odaja na sokak i od kamenja pravili snove. Zaborave.

Da. Četiri su jabuke u našoj avliji, petnaest puta su odonda cvale, a ja ne znam pravo je li se baš tada pretrgnulo moje djetinjstvo.

Sjećam se: bijaše ljeto. Na prozoru, iznad prašine u kojoj smo sjedili, bila je majka. Savijena ulica u suncu, žuta, opustjela, zabavljala se sa nama. Jedan stari zid nagnuo se nad kulu od kamenčića koju je Fikret lijepio okvašenom prašinom. Tiho i vruće.

Onda nešto snažno i otegnuto dreknu. Čudno! Čekali smo da ponovo počne. I čusmo: tu-uu-uu! tu-u-u! dva puta.

– Baš k'o truba u Ante Micinog, – otkrio je Bajro.

– Nije, vala, veg' k'o kad Mešan pjeva. Eno...

– Tu-uu-uu! tuu-uu!

Zabavljalo nas je, a bilo je sve bliže. Kao iza našeg avlijskog zida. Sjedeći u prašini okretali smo glave prema zvuku.

Zašto je mati tako uporno udarala na prozor.

...Fikret je imao zelene, kratke, otrcane hlačice...

A odjednom pred nama je ogromno crno tijelo aždahe.

Ili nemani. Sunce je blještalo iz staklenih očiju koje su išle na nas. Sasvim blizu... bliže. Očajno brzo! Tuu!

– Tonobil! – prestrašeno je skočio Bajro.

Ne znam da li se iza prozora začuo silan i beznadan urlik. Ni šta je bilo sa kulom od kamenja. Jesu li Fikret i Bajro, bili sa mnom ili nisu? Tek kad se pribih uza zid i kad ga osjetih pod noktima, zgrčene ruke, sjetih se...

Sve je to bilo brzo kao tren. Okrenuo sam se. Vidjeh još samo kako malaksalo ručica mahnu ispod točka. Kao da je u ušima odjekivao rezak slomljen krik.

Guši u grlu. čije je to srce onako lupalo.

Auto je pregazio Fikreta i zaustavio se. U prašini^sam nazirao zelene... nešto zeleno. Ljudi i djeca. Zagor. Užas.

Iskrivljenih poluotvorenih usta bez vale i žara izjurila je mati i stala pognutih ruku nad zgnječeno tijelo koje se prestalo trzati. Ja ne znam... gledao sam samo nju, nisam se micao i htio sam, očajno sam htio da pobjegnem od tog strahovitog trenutka i duboko, duboko začinjala se luda misao: možda sve ovo i nije ovako... nije istina*

A majka je imala široko razrogačene oči. Okamenjen pogled bio je visoko nad krvavom prašnjavom zemljom i sve oko mene, i ja, svi smo se utopili u taj bolan pogled. Ja se ne sjećam da lije, najzad bilo sunca i prašine i auta i ljudi, ali znam da je bila, i u meni još uvijek kao teret da počiva beskrajno rječita ukočenost majčinih odiju.

Zatim je došao otac. Stajao je zaprepašten, malo ćutao, onda vidjevši majku nepokrivenu namrgodio se:

– Zar ne vidiš da te vas dunjaluk gleda. Šta si izlazila brez vale. Unilazi.

***

Sjećam se: polazio sam "na škole". Mati je grcala ispraćajući me:

– Pripazi, sinko, grad je dušmanin. Ne idi sredinom dade, satraće te štogod, ama nemoj ni plaho uz kraj – da te, boj se, ne udari nešta s krova, vego hajde 'nako, 'nako...

Dalje nije znala. Ili nije mogla?...

ZIMSKA SLIKA

Tako dođe i zima u moju kasabu. Kasno ujesen, kad se u mrazno vrijeme počinju gomilati oblaci nad Matorcem pa onako mrki i nepokretni kao brijegovi zloslutno šute šaljući suhomrazicu na strnjišta, rekne poneko – a ne zna se ko – u čaršiji, pred džamijskim česmama ja T u Sadikovom hanu:

– Jah, vidjećeš sjutra snijega, do koljena!

A ujutro mokre krpe, "hlepe", promiču ispred prozorskog stakla i usamljen kafedžija prislonio čelo na pendžer pa se zabavlja igrom prvih, nesigurnih pahuljica; uhvati pogledom jednu u visinama, prati je do pada na zemlju, a onda zadovoljan što mu nije utekla, lovi drugu. Slaže se snijeg na smrznutu zemlju i po krovovima, negdje u planini napadao je do pasa, bježe ljudi od nasrtljivih pahulja, zavlače se u halvate i kafane, u čitaonici puca karta k'o smrekovina, a snijeg pada i pada. Pritišće truhle i rasklimatane kućerke po Pavlovcu, u nenaloženim zemljanim pećima zuji tiho i sivo kao slutnja na daleku mećavu, snijeg pada, a bolesna žena rahmetli Ahmeda Bebe, polupromrzla, sa djecom uz šaren od vlage duvar leži i čeka komšinicu da joj donese naramak drva; dan bijel, svi zvuči su ugušeni, tišina pred smrt, i vrišti ti se, a snijeg pada.

Čaršijom bijela pustoš. Tri dana i tri noći slagao se snijeg na snijeg i sva se čaršija nekud podigla, kao narasla, i tako se čini da su dućančići utonuli, ukopani pa samo iz prikrajka vire tamni, memljivi i prazni. Posred napadalog snijega uska jednostupica, pa i njom prođe urijetko pokoje dijete, vuče male saonice, "ligure", s naramkom drva na njima, da mu otac u kahvi ja l' u dućanu ima šta naložit'; ili prođe Selim Džafić uvijek razdrljenih prsa, a snijeg mu

napadao u njedra, bijele se prsa ispod tamne košulje i ljudi se stresaju gledajući Selima i po ko zna koji put se iščuđavaju:

– Kako 'no more nako, aman jarabi, i nije mu zima!?

Sviću kasna zimska jutra. Rano, zorom, siđu Tješevljani u kasabu; proprtili goleme snijegove od sela do grada pa im sleđeni komadi sve vise do iznad pojasa, zalijepljeni na gazalicama; brci nakostriješeni i ukočeni, crvene čalme oko .ušiju i preko glave, a ispod čalmi samo nadsvođene gorš-tačke oči uprte u prtinu. Vuku Tješevljani saone natovarene drvima i dopola zapale u snijeg, vuku i donose glase o strašnim smetovima u planini, o tome kako se neko izgubio i kako su vuci izjeli čobana i tor ovaca, i još mnogo teških, planinskih stvari ispričaju Tješevljani, prodaju drva za dvije banke pa se, brižni i pogrbljeni izgube u vijavici iza Crkovišća.

Tako dođe zima u moju kasabu. Hukti napukla peć u Sadikovu hanu i kad čovjek, koji se nazimio cijepajući drva i unoseći ih u kuću, uđe sa selamom i trljajući ruke, ne može a da ne obiđe peć, obuhvati poizdalje oko nje rukama kao da će je dodirnuti i izgrliti, pa još jednom protrlja raskravljene šake i sjedne na sećiju, pazeći da se ne nabode na šipke iscijepanih drva što vire ispod nje, naslagana:

– Jah, evo nam i zima dođe, inšallah.

– Dođe, a bogzna ko će je i kako pregurati – reže Huso Soffcić duhan "dinarac", a u nozi što mu je preklani balvan prignječio, osjeća i osluškuje spora zimska sijevanja.

I više ništa. Uokolo mir. Padaju bijele tišine iz neba i sliježu se, moćne i sveobuhvatne, na mahale, teret njihov sve je teži, puckaraju drveni krovovi, a ipak se ne čuje ništa, i čovjek sam, kad se nađe u snježnom prostranstvu, počinje uplašeno da se obazire, obuhvaćen nenadnim strahom od ove teške tišine, osjećajući se napušten kao utopljenik. Bježe ljudi u tople, zagušljive, dimne i vlažne prostorije, sabijaju se jedan uz drugog po kafanama i birtijama; gonjeni mutnom potrebom da osjete toplu blizinu drugoga i da kroz žamor, dodir i dovikivanje dozive ono osjećanje sigurnosti kakvo po svoj prilici imaju ovce u toru. Puna je Kalamutova birtija (seljaci zakašnjeli na ročište u sudu piju i zabrinuto govore nekom o zatrpanim putevima što vode u selo i o svojim, bezizglednim, dugogodišnjim parnicama oko zemlje), puna je Ivičina birtija (besposleni sjede, pijuckaju i kartaju se brice, bakali, mesari i sam kafedžija), puna je Matina kafana; u Markovoj krčmi politiziraju, brinu narodne i međunarodne brige pa se otuda uvijek čuje neka posebna galama, neko podvikuje: "Mi ćemo to ovako a... njima ćemo Vako... Jesmo li mi ili nismo!..." i najčešće tako poneko velevažno i samosvjesno spominje "nas".

Puna je Subhijina krojačnica, svako ko je besposlen mora u nju bar tri-četiri puta na dan svratiti; upadne tako čovjek, lagano, sporo, ili nervozno i naglo, nazove ili ne nazove selam, počinje dug i besciljan razgovor ili rasijano šuti i unezvijereno hoda gore-dole po uskom prostoru, izvuče se nečujno ili šumno a drugi dođe, i tako uvijek. U Rasimovoj kafani hadžija tumači šta piše u novinama, a okolo tišina, srču se kahve i samo s vremena na vrijeme poneko se bezrazložno začudi slušajući hadžiju:

– Ah, ah, baaka ti vidi!

Krčme, kahve i hanovi nabijeni su (čini se da nikad toliko odrasla svijeta nije bilo u kasabi) i iz njih kao daje izgnana zima ili su to ljudi zažmirili pa je ne vide i neće da vide.

*   *   *

Tako zima dođe u moju kasabu i tako se čovjeku javi potreba za čovjekom. Sjedi Bajko kod peći, žmirka kratkovidim očima i misli kako bi to ugodno bilo da se sad neko iznenada iza leđa javi: "Deder, Bajko, vjere ti, ispeci nam jednu kahvu da se zagrijemo!". Guje se već kako taj dragi i neviđeni neko glasno odhukuje, trlja ruke (po svoj prilici su mu crvene ja l' pomodrile) i s bukom sjeda na klupu. "Pa ne bi baš mor'o ni da naruči kahvu", misli dalje Bajko, dosta bi insanu bilo da se s nekim makar samo porazgovori, da promuhabeti o sasvim nevažnim stvarima, da kaže, recimo, kako je hladno, post mu njegov, i kako je golem snijeg, kako će zima biti takva i takva a sijeno će na proljeće biti po to i po to. A niko ne ulazi, i u Bajku ravnodušno gleda polutamna praznina sobe. Vazdan on uzalud priželjkuje čovjeka, a već je pet zima prošlo otkako je njegov han posljednji put bio pun. Danas duvarevi kroz polutamu šute, prostrana i duboka ćerhana bije hladnoćom, a posljednji čovjek navratio je prije puna dva sata, oko ićindije, pa i taj je samo s vrata zapitao: "Viđe'l ti Bajko, vjere ti, da nije počem Selim proš'o ovuda?" i odmah nestao u onoj bezobličnoj bjelini tamo iza prozorskih okana.

"Ja l' da se hoće, barem, k'o nekad, iskupit vođe kod mene fojničke dangube i beskućnici pa da him, k'o nekad podvalim svijeće u peć namjesto vatre, eh ne bi se insan Vako pusto osanis'o", nastavlja Bajko svoju usamljeničku zimsku misao, a tri je kahve danas ispekao i starih mu jarana nema. Ćosan je umro, onako subudalast svrat'o negdje s ćuprije u vodu; Sejid je u soldačiji, Luka u soldačiji, a Pungu odniješe daleki neznani putevi u svijet (isti ti putevi odvukli su nekad Bajka, nosili ga i bacili iz naručja jednog velikog grada u drugi pa ga najzad iscijeđenog, kratkovidnog i umornog vratili u Fojnicu, zajedno sa Zorkom, mršavim ženskim stvorenjem što se nečujno

povlači po hanskim ćoškovima i Bajku sve više liči na sjenku), njegovo posljednje pismo došlo je iz Mađarske i u Bajku je iznova probudio zaspale čežnje za bježanjem, za putevima i željezničkim tračnicama u sumrak, kad se sunce gasi pa dvije sjajne narančaste pruge vode pogled u beskraj. Rasulo se društvo i Bajko je sam, izgubljen u zimi kad je potreba za čovjekom bezgranična. Kroz otvorena vratašca od peći ukazuje mu se po stoti put isti prizor: pusta, žalosna unutrašnjost peći, rasturen pepeo i tri sirova drveta piste u sredini, slabašan plamen otima se od smrti, lizne na čas uz drvo kao da se trgne, pa odmah zatim klone i nestane. Kroz dug, neprekidan pisak Bajko pribire sjećanje, a napolju se slažu bijele tuge, raste čaršija, ponegdje krikne gavran i zima je.

Ko zna odakle, možda od pištanja vlažnog drveta ili od misli na Pungu, promače kroz Bajkovu svijest doživljaj od jučerašnjeg dana. Bio je otišao na pilanu da nakupi drva – otpadaka pa da ih prenese u han, nek ima jelovine za "odlagu". Izdaleka, tamo iza Cetonje,prikradao se sumrak i preko zasjenjujuće bjeline Cajira kao da je prešla prva, najtanja i najlakša kao fina paučina sjenka predvečerja. Vraćao se s drvima na leđima, gazio sporo onu ravnicu između Kozograda i Zvijezde, pred njim bjelina, svuda bijelo, oči se umorile pa zabliještene trepću, a ravnica pod njim uvijek jednako duga i široka, kao i da ne odmiče. U jednom času obuzeo ga je, sveg iz temelja, strah, od te ubistvene jednoličnosti i učinilo mu se kao da se zaista ne miče, kao daje sve pa i on ostalo smrznuto, bijelo i beživotno. Kroz poluugašeni dan nijedna boja nije razbila ovu bijelu širinu, nijedna se kuća nije vidjela, nijedan dim, i Bajko se naglas upitao:

– Idem li ja, Vo, il' sam zatap'o?

Mahinalno je zaokružio pogledom tražeći da se ma za šta uhvati, tražeći ma kakav znak života, spreman već da vikne i razbije tišmu. Daleko pred njim, više kao prikaza negoli stvarna pojava, vidjela se crna figura čovjeka kako gazi kroz bijelu pustoš i nestaje. Požurio je za nepoznatom prilikom zaboravivši na strah i kad je, najzad, umoran i zadihan dospio u grad, vidio je da se ustvari taj tamni, s leđa viđeni čovjek izgubio kao priviđenje.

Sjedi Bajko ispred peći, potiče poluugašenu vatru a u glavi mu stalno ona crna pojava (čini mu se da je vazdan baš tog čovjeka priželjkivao) na bijeloj ravnici i čovjek taj, neznan a drag kao spasilac, odlazi. Pada sumrak, iz peći gleda žalosna umitrica sa tri vlažna drveta i slabašnim, na smrt osuđenim plamičkom, a Bajko široko otvorenih očiju kopa po sebi, na šta ga to sjeća ona izgubljena jučerašnja slika. I postepeno kroz taj doživljaj obasjava mu se čitav njegov život zajedno sa svim zimama, sa ovom zimom i ovim danom. Bez riječi nemajući kome ili ne znajući kako da izrazi, Bajko je gledao jasnu sliku sebe, svog življenja, današnjeg dana i ovih strašnih tišina, sliku što mu se u

jedan čas objavila kao nesumnjiva istina o svemu: sve je to kao čisto, snježno prostranstvo, ti ideš, nosiš breme i želiš čovjeka, a on, sam i drag, odlazi ispred tebe u sumrak.

Bajko se iznenada i bez uočljivog povoda rastužio.

JEDAN DAN U MOJOJ KASABI

Grad ovaj živi tužno i zaboravljeno, kao da mu je vlasnik davno negdje umro. Dvadeset i pet kafana, između njih dućani", ćerhane prazne, bez glasa. Ponegdje čekić kucne. Zamišljen čovjek drži u ruci razvaljenu cipelu i gleda nekud poviše nje. Kao olinjali psi što se povlače oko haremskih ograda, tako se javljaju brige u ovaj čas: blijede, nejake već i da ujedu a kamoli kriknu pobunom.

Ništa. Prastaro bosansko ništa.

Ramiz Sahačija, sa prigrnutim kaputom i rukama na leđima, izašao je iz Ibrahimove kafane, zazviždukao ni on ne zna šta i pogledao najprije desno.

Eto, Šeho ni danas nije imao šta zaklati i mesara mu stoji zatvorena. Danko (onaj što može da podražava svačiji glas, ljudski i životinjski) lunja lijevo po ćerhanama i nudi besplatno svoju vještinu, plače k'o Zvonko i kukuriječe k'o pijetao, a niko mu se više i ne smije. Luka, sav pocrnio kidajući i čisteći svjetske pojate, odmjerio svojih sto koraka, pa kao i uvijek ushodao se u tom svom zamišljenom prostoru; stane kao da mu je najednom nešto sinulo, udubi se u iznenadnu misao pa opet udari u trk: sto koraka, okreni se, opet sto koraka, opet se okreni!

Privučen razgovorom nečijim, Ramiz se okrenu lijevo. Fetfo i Jozo, pijani (već treći dan kako Fetfo pije i nekakav golem teret hoće da utopi u to pijenje), uvjeravaju istovremeno jedan drugog, ne slušajući i ne shvatajući se.

– Hele, nejsum! Neeej-sum! – naglašava oštro Fetfo klateći se. – Kad sam ja spao na to da ovu fuškiju od dinar pušim namjesto duhana, onda dragi moj, onda je to kijametski dan. Neeej-sum!

– Ma eto, kažem ti, vire mi, na koje god raskršće dođeš, vitar ti odnekle nanese nekakav smrad. Kažem ti...

– Nejsum! Ovo ti je propast i ja ne vjerujem više...

"Pasja vjera, nakazna" misli neuzbudljivo Ramiz i polazi odmjereno, kao čovjek kome se ne žuri, prema Sadikovom hanu. Dva oštrača noževa, masni i crni od daleka puta, sjede u hanu i snishodljivo uvjeravaju radoznalost seljaka:

– Mi Nemci nismo, mi Slofenci smo, Jugoslofenci, mi...

Salko sjede do pendžera i upre čelom o staklo. Ona dva "Jugoslofenca" pokazuju nekakve majstorije, kako se jaje utjera u flašu i kako se dinar okreće bridom na vrh igle. U Salku dosada narasta do onog stepena kada čovjek počinje sa napregnutim izrazom kopati po sebi, tražiti kakvu zalutalu misao ili uspomenu. Sjedi on kod pendžera i zuri, a u toj njegovoj besposlici nema ničega što bi zatreslo sjećanje i probudilo uspavane misli. Od kuće i žene pobjegao je jutros u potajnoj nadi da će naići na kakav posao ili na kakav doživljaj, da će mu se makar nešto desiti, da će ga kogod upitati nešto lijepo a, eto, prošao je čaršijom triput, promijenio pet kahvi, sve jednako zalud očekujući događaj.

"Pasja vjera, nakazna" javi se u njemu s vremena na vrijeme čuđenje nad onim marifetlucima što ih oštrači izvode pred radoznalim seljakom, pa opet počne istrajno bludjeti duž čaršije.

A sve je napolju tiho, smireno u ovom istom napregnutom očekivanju... Nešto se ipak mora desiti! Vazduh je tako miran pred oluju. Samo ako se pogled ih' misao za nešto uhvati...

Odozdo sa dna čaršije, iza zavijutka kod Golubove kafane, pomolila se zaprega: dva bijela, vilena konja, zeleno obojena kola na federe, "pašažera", i u njoj žena rasutih crnih kosa. Kočijaš puca kandžijom, konji bijesni, a sjajne kose vijore i Ramizu se u tom snu učini kao da između tih kosa oči gore, zapaljene...

Svako ostavi čekić i iglu i ljudi isturiše vratove. Za jedan čas sve je stalo kao ošinuto. Zaustavljeni životi, kao podređeni nekoj zapovjedi, tog trenutka okrenuše se unazad. Grozničavo, brzo, kako se to može samo u panici jednog neizmjerno kratkog vremena koje prijeti da će sad, odmah, proći, pobjeći – ljudi zaroniše u svoju prošlost tražeći ono svijetlo i lijepo, ono drago što su zakopali i sačuvali duboko u sebi kao rijetko blago. Poneseni vilovitim skokovima onih bjelaca i glasnom bojom nestale pašažere, misli su najednom povrvjele, mnogobrojne i bez reda. Neko se sjetio djetinjstva i Sudžukinih

dudova, nekome iskrsnu polu-zaboravljeno putovanje kroz mjesečinu i noć, kad je krnata svirala a jaran tiho, turobno pjevao; neko doziva u pamet teferić na Lukama, dok je još kod nas bio tamburaški zbor i kolo se igralo, a neko zažali onako, pusto, za nečim što se nikako ne može odrediti ali je od toga srce puno i uzdah se priječi u grlu, pa guši.

– Eh...

I Ramiz se nadnio nad svoj život pa napeto, kao odgonetajući, gleda u jednu sliku: on u vojsci u Subotici, nedelja je, i Meho je s njim. Široka ulica u predvečerje. Na uglu stoji mađarica, crna, nasmijana i vjetar joj trese kose. I nikako ne može dalje da domisli. Kako je nestala ta nasmijana cura ili žena, staje od svega ostalo, pa poslije? Stoji tako na jednom mjestu, otvoren život Ramiza Sahačije i kroz taj otvor naslućeni su golemi, neznani prostori, široke ulice po svijetu i topla predvečerja, žene bijelih nasmijanih zuba, putevi što tonu u drhtavu izmaglicu, ljudi... Iznenadna želja da se otkine, .da ode ma gdje, "glavom preko svijeta", pokrenu se u njemu, diže se do grla i tu stade.

– Uh!...

A kad je drndanje onih kola sasvim umaknulo

i sve opet postalo kao i prije, ljudi se, razbuđeni i sa nečim umornim na licima, vratiše na svoje crne polomljene stolice. Popravlja neko razvaljenu cipelu (jedinu u ovih petnaest dana), a Šehina mesara čami zaključana. Danko kukuriče, Luka tumara, Musa nosi vreću kukuruza na plećima.

Izađe i Ramiz iz Sadikova hana, prigrnuo kaput a ruke bacio na leđa, pogledao desno i lijevo – u kojoj kafani još nije bio, – pa zazvižduka.

TIFANOVA POBUNA

Tifanu je sedamnaesta godina a dobacio je starijim momcima kamena.

– Bogme, ti se opasa snagom, – rekoše.

Tifana sunce prži više i jače od druge djece na Koševima. Onako goli na

pijesku oni crne i miruju, a on skače, bocka ga pod kožom, prepun je i sve se prevrće.

Ustaje. Zabavljaju se on, sunce i vjetar.

Tifan na zna...

Prolazi mahalom. Gola ruka djevojačka zabijelila se ispod šala i usjekla mu se u pamet. Neko se "vrcnuo". Poslije lupnuše kapci i on zna da ga odozgo neko gleda.

Oblilo ga sunce i Tifan je golem. Nadima se u prsima kliktaj, pasje spušten malo naniže... Možda se sve pendžeri tresu od silnog koraka... Da li ga gledaju? Nakrivio je fes na pfc»ryu, dobro ga naturio na lijevo oko, digao .f ri^,/j, ^r|pnuo. "Krisn'o k'o vrijeme" i izvrišmio iz sej)|jđ|^it^stvo.

Odjeknulo po mahalama. Kaoi javjg^k, Zgledali se sokaci. Kasaba dobro čula. , ,

Tifan se zamomčio. ?

– Tifan krisn'o neki dan kroz Pavlovac!

Momčili su se do tada i drugi. Odraste sin pod prijetnjom i šipkom, počne pomagati ocu na njivi ili u dućanu, rjeđe ide sa djecom i – jednoga dana ne otrpi da ga udaraju. Ocu vikne "neću", pobjegne iz kuće, ne vraća se dan-dva; ako je otkrio čekmedže sa ušteđenom crkavicom, bunovno je pokupio prije bijega, sastao se s "mladićima" i za dvije noći "prolumpov'o", nakrivljujući kapu, vrišteći i aćeći se k'o da je njegov čitav svijet. Poslije bi očeva huja malko popustila, "sin mu treba za pos'o, a vala i vakat je da od njega postane ćojk, šta će mu ženskonja", nađu se i posrednici, stariji ljudi i – momčić stidljivo spuštenih očiju vraća se pokajnički kući. Ako mu otac još ponudi cigaru – ko je k'o on! I počnu noćna lutanja kroz blatnjave mahale i ispod preživjelih polomljenih mušebaka.

A Tifan nije imao oca. Nije mu sasvim jasno kada je nestao onaj ogromni bradati starac što je kao grmljavina vikao na stariju braću, oženjene ljude i "držao hin na uzdi", što je njega stavljao na krilo, podučavao ga u psovkama, vježbao kako će nejakom ručicom udariti majku po obrazu tako da pukne. Nekako mu mutno u sjećanju kako je to zapravo prestalo sašaptavanjem braće po ćoškovima, sakrivanje nekakvih boca u džepove i tajanstveni odlasci "na akšamluk, samo da stari ne vidi". Onda još nije znao zašto veliki ljudi strepe (a on se grohotom smije) kad starac počne psovati i prijetiti zašto se otac nikad na njega ne izviče nego materi prijeti: "da mi ga nijesi taknula". Nije znao za

šipku, a kad gaje jednom hodža u mektebu izudarao, otac je toliko galamio nasred čaršije i podnosio hodži šaku pod nos, da je sve odjekivalo. Drugi put ga je kadijin sin nehotice udario kamenom u glavu, a Ahmetaga, videći krvavo čelo svog sina, odjuri u kadijinu avliju, prođe pored preplašenog krivca i isprebija kadijinu sluškinju na mrtvo ime, ni krivu ni dužnu. A kadinica je vikala "aferim! aga, živ i zdrav bio, opameti rospiju!"

Sve je to bilo mutno i davno i starija braća njega nisu smjela krivo pogledati, a djeca po čaršiji i sokacima bojala su ga se, jer je "zadijevao" i odmah za kamen prihvatao. Iđaše u tuđe kruške, a kad bi ga uhvatili, plazio je jezik i nije se nikog bojao.

Mati je uvijek bila nekako po strani.

A jedanput su po kući bili svi uplakani, njega su poslali na ulicu da se igra, nešto se čudno spremalo, nešto je počelo drukčije, oca nije čitav dan vidio. Najstariji brat, Rizo, stao je glasnije govoriti, zapovijedati, mati je tužno i zabrinuto poslovala, a oca nije bilo. Tifan se otada ne snađe. Potegnuo ga jedanput Rizo za uho, jako, on bijesan viknuo oca, prijetio, uhvatio^ za drvo i bacio na brata. Izlemali su ga dobro: "Što je kopile uhvatilo fursat!" Djeca na ulici izmijeniše se*]Rrkbs, borbe, razbijene glave. Bio je prečesto sam protiv svih.

Neukrotivo se zalijetao među štapove, udarao i ostajao sav krvav i uplakan. "Sada nejmaš više babe, bolan, šta nam moreš? eto, za inad!"

Tada je prvi put osjetio majku. I kajanje što ju je nekad udarao. Gladila mu je izubijanu glavu, prala, zavijala i uvijek nešto savjetovala. Poslije trke i tuča i bježanja rasplakao bi se u krilu i bilo mu je toplo i blago i volio je majku. Ali zamalo i – opet je jurio, svetio se i skakao ne mogavši skrasiti se u mirnom ležanju. Bijeg, vriska, pa opet – mati.

Braću nije volio. Zašto su na njemu silu pokazivali i s majkom osorno govorili? Kakva je strašna bila ona noć u kojoj se on prevrtao mučen prigušenim otrovnim glasovima što su dolazili iz majčine sobe: "Mi ćemo se odijeliti!... šta hoćeš... eto ti on, ti ga hrani!... Njemu si mati, a nama maćeha... moja je njiva kraj rijeke... moja je livada... pobogu braćo popili ste mu sve... od šta ću živiti!?... Ostan'te ako Boga znate... šta ću jadna... Šta me briga, imam i svoje dijete... Meni to zapada, to je moje hise... ja ću na sud, ti si žena i ne umiješ, smešćeš se... Šuti! Eto ti krava i tvoji dukati..." onda jecaji i on je počeo stenjati da ga čuju ne bi li prestali i bilo mu mučno, a nije znao šta se događa.

Ostao je sam sa majkom, čuvao u sebi čudnu a pridavljenu mržnju prema

starijoj braći, gonio kravu, nosio iskrpljene čakšire, ležao po pašnjacima i tu, na širini, zabadao nokte u ledinu iskaljujući se. Mati je uvijek imala nekakve brige i kršila ruke: ko će uzorati, kamo sjeme, suša, šta ćemo zimus, porezi? a on je bjesnio zašto otac nikad tako ne jadikovaše.

Išlo sve "na tanje". Ponekad bi Rizo namrgođeno dolazio, mati se tužila, slijegala ramenima: "I moj zanat slabo ide, težak zeman nast'o jedva se kraj s krajem..." Tifan osjećaše daje njegovoj majci ipak najgore i da joj nema pomoći od mrskog brata. Kad dođe u šesnaestu godinu, ručci i večere postali su gladni, mršavi, a od materenih svadbenih aginskih dukata ostale su uspomene.

Mati je bespomoćno gledala.

On nije umio misliti.

Braća i ljudi savjetovahu: u najam!

U to doba počeo je osjećati sebe. Kad se u sutone vraćao s kravom pored rijeke, kad su brda oštro odudarala od večernjeg neba, a umorna i ojađena sevdalinka plakala nad sirotinjskom Karanfil mahalom, on nije znao šta je to, ali se u njemu rađalo, drhturilo, pogled je nosio poluželje sa pjesmom negdje na one daleke bregove i sve je to treperilo u njemu i oko njega, a on osjećaše želju da potrči, poleti, zagrli... U snovima se krvavim nožem svetio nekome, jurio preko blistavih voda, trzao se i budio s pomišlju na neku dragu pjesmu.

– Šta ćemo, sine, kako ćemo deverati? Uzbuđen, on je praskao:

– Krašću, ako ne mogne nikako! Bilo je kod kuće jadno i mračno: noću je izlazio i lutao besciljno. Mislio, sanjao hodajući, bježao od vječite izgladnjelosti i sretao šaptanja po budžacima. Uzrujano se skitao između noćnih mahalskih razgovora, osluškivao zaklinjanja, padao u blato, bojao se nečeg, mislio na žene iza zidova. I sve je nešto nenadano i milo očekivao i teško se vraćao kući. A sutradan je bacao kamena, hrvao se, umarao, trzao.

Rizo majci preporučuje: "U najam ga kod Memišage podaj! Nek sam zarađuje! Pokrepaćete od gladi".

Između Tifana i djece na ulici vijugala su se ljeta, proljeća, jeseni. Azgin, siroče, aginski prkosno, ostajalo je usamljeno i razraslo se čudno. A poslije noćnih lutanja i teških snova sjedio je sam pred kućom, dok su gomile prolazile mimo njega jureći u daljine.

Odraste i razvi se Tifan između slabosti majčine, uspomena na "stari,

dobri vakat", uspomena koje su se kod njega uvijek vezivale za predstavu svemoćnog oca, između usamljenosti, sirotinje, mržnje i neispunjenih želja. Odraste odijeljen, tuđ, drikčiji od ostalih.

A kad je mladost prerasla i njega samog, jednog sunčanog ljeta, on je nakrivio fes i krisnuo.

Od Tifana je postao momak.

Tog dana mati je rekla:

– Ostavi nas čitav svijet, skapaćemo. Prodasmo i kravu. Rizo je rek'o da doješ u Memišagin dućan da se zdogovorite. Gledaj kako ćeš...

Majčine oči samo što ne plaču. Bolećivo ljut, Tifan je rekao:

– Dobro!

...A što li se Rizo brine za njega? Šta mu se pravi k'o otac? Šta hoće? Ogorčen na tutorski stav bratov približavao se Memišaginom dućanu.

Bila su trojica: Memišaga, Rizo i kadija:

– Ti si, Tifane odrast'o, pametan si i vidiš da ti mati slabo živi. Kuća pade tebi na glavu, valja ti se nekako premetnut', nisi više maksum. A meni briga, brat si mi, pa ja k'o rekoh da te đegod smjestim.

...Mati ima uplakane oči...

– Evo, Memišaga mi k'o ahbabu izađe na ruku, ti ćeš, biva...

"Večeras nećemo imat' šta jest'..."

– ... biva u njeg u najam, čuvat' ovce i malo po kući radit'...

"Šta li će kadija vođe?"

– ...i Vako pazarom u dućanu pomoć' a on će ti dat'...

"... Memišaga je njeki dan šegrtu puko šamar, a na fijakerdžiju se izder'o k'o na scene..."

– ... on će ti, biva, dat' haljine ijedne opanke na godinu i nešto ajluka. Mati ti more prić'meni, pa – đe mi tu i ona, živićemo, a ajluk ti ja mogu šćedit',

svakako nejmaš u što trošit', šta će ti. Je l' tako, Memišaga.

– Tako je, brte bogme.

– Je T ovako, Hakimefendija?

– Vallahi, baš bratski, tako je. Ne mere bit' hinle.

Sa slikom prazne i sirotinjske kućne samoće preplitale su se misli na pojate, noćivanje po jaslama, čobansku pokornost, kletve, stiješnjenost u tuđoj kući odakle se nemože noću izlaziti, poslušan život gdje se ne luta, ne praska, gdje je sve kako drugi hoće.

"A moj ajluk da ćuva burazer? A mati..."

Kadija se smiješi i hoće da ga prijateljski lupi po ramenu, a znojava ruka je strahovito odvratna.

Memišaga tobože ozbiljno gleda pravo u oči i čeka. Pogled neprijatan kao mrak iz kog nešto vreba.

Rizo brižljiv k'o pravi brat traži ćage i murećef, a sve šara očima...

...Tifanu je sedamnaest godina i juče je iskrisnuo iz sebe ogorčeno djetinjstvo. Sad – najam!

Slika izgladnjele majke i kuća izgubila se. Ostala mučna tišina. Zarobljenost među tri zvijeri...

– Neću, neću. Neću!

Razjareno je digao ruku kao da se brani i kriknuo još jedanput, da nadviče sebe:

– Neeeću!

PITANJA NAD KASABOM

Dokonica bez kraja. Čaršija tupo zuri u prazno, lovi muhe po "havi", dućan se s dućanom bezvoljno dovikuje, bolesno sunce leglo po prašini i miruje.

Ibrahimaga, raspojasan, izuo se i noge podvio pa stenje za tezgom.

Avdibeg sjeo u kahvi, znoji se i misli "kako se čoek, im'o-nejm'o para, osaniše pa se ne zna šta će na Voj božjoj žegi".

Mujaga bi spav'o, "ama mu teška glava, a sparina je, pa se ne mere".

Iščekivanje.

A u kancelariji sreskog načelstva skinuti kaputi. Mesnate, oznojene ruke i od duhana požutjeli prsti leže nemoćno na aktima. Svod kao da je pritisnuo tjemena. Ekspedit otpuhuje. Vruće. Lijeno.

Iščekivanje bez cilja.

U mesari zuje ose. Latif se ne miče, nekako mu svejedno sve na svijetu, gleda u Subhijinu krojačnicu i nečemu se dalekom, neodređenom, ali ugodnom otuda nada. I sjedi. Iščekuje.

A Subhija, "makar i grihota bilo", skinuo fes pa

svaki čas briše znoj što mu se između rijetkih dlaka cijedi niz lubanju. Zaustavio šivaću mašinu i pospano gleda u šegrta koji se prži nad razgrijanom peglom. E, baš se ništa ne mere radit' od ove omore! Uh!"

"Muro" u svojoj "ćerhani" prislonio novine uz nos pa napreže kratkovidne oči. Han mu pun. Pungo po stoti put prelomljenom iglom zašiva hlače što mu ih je gos'n pisar, prije godinu i po, velikodušno poklonio. Luka "baskijaš" zaviruje u košulju i "trijebi se". Ibrahim "ćosan" se kune daje "one onamo hefte, kad 'no je iš'o sa slastičarem Muhsinom na Ban-brdo, zaradio za dva i po dana banku, a baška što je tamo jeo sira i kajmaka". Postepeno, u glavama počinju da kuckaju misli: "Đe bi se, ovo, ručalo? Kako bi se štogoderce oparmačilo?"

Pukla čaršija, duga i uska, vuče se kroz ljetno prijepodne, njiše i uljuljkuje ljude i golica brigama:

– Šta bi insan sad radio, de?

– Da okrenemo ražanj pa da "akšamluk" kurišemo?

– Uh, pos'o je to, brate! Ko će se toYko umarati!

– Pročita!' ti đeride, Mujaga, šta ima po dunjaluku?

– Jok, vala. A što'š citat5? Umro ko ćit'o – umro ko ne ćit'o! K'o da nemam drugog posla!

– E, baš mi iz usta ote! Šta me briga za svijetom? Nek sam ja živ i zdrav, a drugi... e, baš je žega! Nego, šta bi ti sad radio, de? Imaš li šta pametnije?

Prašina. Neko daleko ljetno zujanje, melanholičan zvuk dosade koji se i ne čuje i ne osjeća. Žuti prsti pomakli su se sa stola.

– Je li šef otišao?

– Odmak'o je stari podaleko. Ne boj se!

– Vala, da i mi malko odahnemo! Ubi me ova tinta.

– E, omrzoše mi slova zbog ovolikog pisanja – eto ti!

– Ko bi na ovoj vrućini povazdan pis'o, ako boga znaš?

– Uh, a kad će ručak?

– I šta ćeš radit' do ručka?

– Baš, šta bi čovjek sad, na ovoj sparini?

– Izmisli štogod, de!

U Subhijinom mozgu sivo. U mesari težak mir.

Nad nepokretnom kasabom vise olovna pitanja: "Kako da se pobjegne od vremena? Šta da se radi?"

... Pungo krpi hlače. Luka pucketa i predlaže:

– Da se iscijepa kod Ibrahimage koji tovar drva. Ako ništa, ručaće se. A u mene trbu'pjeva k'o gošćica.

– Jest, ako budne.

Onda je negdje kroz čaršiju odjeknulo:

– Latife, daj meso, a ja ću zerzevat, pa da napravimo pršulju!

– Bogami baš, dobro si se sjetio!

Ču se to po dućanima i "ćerhanama".

– Mujaga, mogli bismo i mi pršulju napraviti?

– Hajde, de! Brže će nam proć' ovo podne. Kancelarije se pokrenuše.

– Da se porežemo, svak po dva dinara, pa da pojedemo jednu pršulju!

– More se. Svakako starog nema.

– A daleko je ručak.

Zatim ruke, debele, tanke, oznojene, žilave, dugačke, oble ruke uzimaju noževe i polako, nasitno sijeku meso, slažu paradajz, paprike, luk i to meso, dugo, neizmjerno dugo slažu sve to u plitke zemljane posude i nose. I dok u pekarama cvrče pršulje, dok miris golica čaršiju dajući smisao životu, u glavama niču vesele predstave i nižu se sjećanja na prijatne, masne zalogaje.

– Eh, što ti je insan! Prije po sahata k'o ubijen u glavu, a sad znam što živim – mudruje Avdibeg.

Olovna pitanja skinuta su s neba.

... Kad su se iz "Murinog" hana razišli, svijet je jeo vruće pršulje. I Pungo, opazivši u prolazu puna usta Subhijina kako halapljivo mljeskaju iznad krcate posude, iskreno, iz dna utrobe zaželje:

– Eh, da mi je barem samo jednom umočit'!

U BOSANSKOJ KAFANI

Sjede ljudi.

Preko sasušenih usana, iz dubine sagorjelih pluća, kulja i vuče se dim. Ide tromo, slaže se, kolutovi se gomilaju na sredini kafane i ispunjavaju je sve do svoda. A ljudi sjede, nepokretni. Noge prekrštene, misli dosadno nejasne kao polubijel dim što se povlači okolo. Lica se ne razaznaju, čalme i fesovi na čas se čudno izduže, protegnu, dobiju fantastične izglede u pokojem novom valu dima, neko se iskašlje, a za "odžakom " zazveči džezva.

– Rasime, jednu u dva!

Do Ešrefa je Suljaga. Razliše iz jedne džezve u dva fildžana pa srču. Šute. Do njih Ahmetaga. Dimi i šuti. Pa Maso, Mušan, Mešan, Ibro. Puše i šute.

Klupe su poredane unaokolo. Sredina kafane, sva puna sivog, gustog i teškog dima, podsjeća na baru. Ponekada tek kogod uzdahne, val jurne u sredinu, ustalasa uspavane naslage dima, pa se postepeno sve smiri.

Suljaga šuti. U Mušana na lijevom koljenu fildžan s kafom, a na desnom savija cigaretu "tančicu". Šute ljudi naslonjeni na zidove.

Šuti i dim.

Cigare i čibuci, lule, ispružene ruke što su zaboravljene stale u pokretu, sve je to zabodeno u mekan, bolesno-prljav vazduh, i miruje.

Poslije otegnute, plačne škripe vrata, ču se Muhamedov selam. Beg sjede na klupu. Vazduh topao pokrenu se.

– E, merhaba ti, beže!

– Merhaba!

– Merhaba!

– Merhaba!...

Lijeni pozdravi i otpozdravi. Jedan za drugim, po dužnosti, ljudi dovikuju merhaba, zatim ponovo tonu u duboko, besmisleno šutanje.

Muholovka visi i klati se. Jedna uhvaćena muha dugo zuji.

Beskrajna dosada.

– Jah! – ču se kao slučajno. I odmah bezbroj odjeka:

– Jah!

– Jah! Jah!...

A onda opet umiranje u šutanju.

– Beže, rekoh li ja tebi merhaba?

– Reče, jakako br'te Maso. Pola sata. Sat. Dva. Zatim se Ibro prisjeća:

– Ama, vide li ti Mušane, onog Kuzbašinog? Kažu daje izbio.

– Viđehja. Pa gologlav, ko vlaše. Anjakav durbil – kako li – obješen o vratu.

– A što li će mu ono, jarabi?

I Maso kao da uopšte ne očekuje odgovor, sasvim ravnodušno zašuti, pošto je pitanje bacio negdje u dim. Niko se ne trudi da progovori. Zujanje, dim i sporost.

Minut, dva, pet.

Džemal-efendija će:

– Ma, ono se kaže durbin, a nosi se u planine. Kažu da se kroz njega vidi sa Matorca skakavac čak na Šćitu.

Govor se valja lijeno, dugo, riječi padaju teško kao od usta otkinute, glas je usamljen, čudno usamljen, kao da ostaje napušten, neshvaćen, ravnodušan svima.

– Pa mi kaziva jedno, baš čini mi se Edhem-efendija – jok, slagaću, nije on... ama opet... ček... jest baš on, jest!... Edhem-efendija mi je kazivao kako je on na jedan – tu Džemal-efendija potegne duboko iz Čibuka, uzdahne i izdahne, pa polako nastavi – kako je on gled'o s Matorca i vidio točno skakavca na Šćitu.

– Aaaaa! I baš vidio? Pa baš vidio?

– Aaaaa!

– Jes', baš vidio. I to, kaže, miče desnim brkom.

– Ih, pobogu brate, pa što li je to? Šutnja.

– Haj' ti sad znaj zašto on baš desnim brkom mrda?

– IiiiL. E, baš mu je čudo! Šutnja.

– Hikmet božiji, moj br'te!

Nevjerovatnosti u dimu dobivaju jednako dosadnu boju kao i ono "jah". I najzad – sve je svejedno. Zapaljeni vrhovi cigareta svjetlucaju, kolutovi dima prepliću se i slažu, ljudi se ravnodušno čude, pa onda šute, poneko opet vikne bezrazložno "jah", kafana se rastače u neshvatljivu miru, a negdje daleko napolju hukti fantastičan životni tempo.

Suljaga i Ešref se iskašljaše. Na dnu fildžana ostao je mutijag. Popili su "jednu u dvoje".

I opet šutnja. Opet mir. Opet dim.

Uvijet tako.

Vrijeme stoji...

BLAGO U DUVARU

Kad se rat svrši i malo poslije, pošto Fadilbeg i Mustajbeg i Junuzaga i Jusufaga i Mula Ćejvan-aga, što 'no kažu, za noć ostadoše bez onih silnih kmetova i njiva, a po čardacima krovovi počeše prokišnjavati, Ibrišimu nešto sinu. Sjedeći u dućančiću, memljivom i mračnom, sabirući iz dana u dan dugove od uzajmljenog novca i "kontajući" kamate što su se još od ratnih dana gomilale, on je dočekao da Jusufagina magaza što je bila odmah do njega, bude jednog dana ispražnjena i zatvorena. I kad je tako hodao pokraj tezge, igrajući se ključevima, kucnuo je u tanak drven zid što ga je dijelio od te magaze. I učinilo mu se da je tamo iza zida odjeknulo prazno kao hambar s proljeća ili kao poziv. Kucnuo je još dva-tri puta i odmah mu je ono puklo

pred očima.

Ženi je za večerom saopštio:

– Ja smislih pa kud puklo. Kupicu Jusufaginu magazu, eno je zja prazna, a i jest me stijesnila bila, nije mi davala da dišem. Samo ne znam bi l' probio duvar pa da sva bude ćerhana, iT bi u magazu štagoderce riježemo... ama sve nešto kontam da ja i gazda Mirko zakupimo od države so za

Vu našu kasabu, biva, pa da od nas drugi kupuju; ih, aT plaho bi bilo oseiriti magazu pa na njoj krupnom jazijom stoji: "Velikoprodaja soli", a dol': Ibrišim Maljić i Mirko Srećković. A, šta veliš, ženo? Bi l' bilo munasib, de?

– Ja ne znam, kako god ti prohesabiš; nako će bit' najljepše. Da Bog da hajirli.

– Jakako – proteže se iza sofre presit i dremovan Ibrišim. – Pa, inšallah, oboriću i Adema, s lijeve strane mog dućana, šta će njemu onaj ćumez kad nejma ništa unutrima, a ni on nije nikakav tr...bh! elhamdulillah, trgovac. A kad i on propadne, kupicu mu dućan pa, akobogda, od četiri ćefeneka, bh! elhamdulillah napraviti veliku radnju, pa cimentijerati po moderno, bh! elhamdulillah, što mi se nešto uzriguje, baš dobro večerah". I onako raspasan, u toplom halvatu, naslonio se na jastuk i zavodio se u polusan protkan širokim dućanima, dukatima, punim rafovima, slugama... zaspao je.

Onda su došli dani drukčiji i svjetliji. Dotada zatvoren u se i svoju vlažnu dućansku buđ, okružen tajanstvenim pričama i izmišljotinama, sad je Ibrišim najedanput izašao na sunce, još uvijek u starim, već sasvim sjajnim čakširama, ali sad obrijan i s lukavo veselim pogledom. Uortačio se s Mirkom, prikupio dug od ljudi, narod zacvilio pod ujedima kamata i Ibrišimovih iznenadnih tužbi, poneko daleko u planini i selu zastenjao i jauknuo kad su mu njivu prodali, a nekadašnja Jusufagina magaza sinula veselo i zadovoljno sa utrobom zasićenom bezbrojnim džakovima soli.

Tako se iz plača rodi radost, rat se davno svršio, njeko propada, njeko se pati, a njekom je bolje, njeko i kuću gradi i slaže car na car, njekome su djeca glavna briga, njekome briga što nejma djece, hele – nikome potaman, svak zna svoje, a tako, br'te, ako ćemo pravo, i mora bit', njeko se pati a njeko uživa, dunjaluk je tako stvoren, šta moreš, i da nije fukare ne bi ni sunce sjalo.

Išlo kao po koncu. Jednog jutra ne dođe ni Adem u svoj dućan, sud ga zapečati, dođe pljenidba i dražba i tamo amo – Ibrišim je najbliži i najpreči... kupi se i taj "ćumez", pa se sruši zid između dva ćumeza pa dođoše novi

rafovi, pa cement umjesto dasaka... nestade i ćefenaka.

Još je samo Ibrišim nosio svoje stare čakšire. Nekako mu se teško rastati od njih, u njima je on nad svojim računima prosjedio, u njima je dočekao da mu pođe nabolje, i za njih mu vezani svi najljepši trenuci u životu. Drugovao je s tim nakrpljenim "uglancanim", predratnim čakširama, gladio ih lijevom a desnom prebrajao novac: "Neka, neka, vidite li, lipe moje, ide, ide, hah, hah, kupili se, legli se, u babinu torbicu!"

Čakšire su se smijale šuštanjem.

Nekako se desilo daje Adem sa dućančićem izgubio sve i ostao prosjak.

– Šta ćeš: božije davanje!

Skočila cijena Ibrišimu. Sjede ljudi u kahvi, dime i prebrajaju svoje rijetke misli, a sa pobožno-dosadnom pažnjom slušaju što kadija, k'o najpametniji, rasteže:

– Biva, šućur Allahu, dočekasmo, eto, da se i naš ćoek malko pridigne. Neka i među nama muslimanima ima bogatih, da se imamo čim pofalit'!

– Ja k'o hesabim da je i sevab u njeg pazariti Što no riječ, halal mal, a svoj ćojk, pa što da drugom ostavljani pare! – preuzima mesar Bajko.

– Ama, nješto mi se čini da je i on s onim gazdom Mirkom u kompaniji... – usudi se iza vrata Maso cjepar.

– Jok, šta ti znaš! Ono je samo za so, a dudanje njegov. Kad ne znaš bolje ti je šuti!

– Ajest vala, Ibrišim ćoek, nema fajde. Uz ovaj Bajram podijelio je same sadake priko ćetrest dinara!

– I svaki vakat on ide u džamiju, bolan ne bio. Ne zaboravlja na din i Boga, svejedno što ima on'liki mal. Tb je rijeti pravi muslim.

– Pa i blizu mu je, a sluge rade za njeg*, što ne bi mog'o prispjet vavijek u džamiju! – misli na glas Mujo telal, skupljen u ćošku.

– Šta ti hoćeš, nesorto, đe š' ti moć' govorit' o jednom 'nakom efendiji kad i ne postiš!

A Ibrišim raste. Dolaze ljudi, podmiruju se seljaci, kupuju so svakog pazara, tefteri se pune, stidljivo i ponizno ljudi šapuću: "Deder ti to, vjere ti,

zakajti, pa ćemo već sviđeti račune", i nose šećer, kafu, brašno, žito, a stare čakšire se zlobno sjaje: "Samo ti nosi brte, lahko ćemo, naši smo!" Smiluje se tako ponekom seljaku Ibrišim, pa mu za dug ne proda stoku nego se nagodi: "Eto, brate, insan sam i ja, znam i ja staje nevolja, neću ti prodat' hajvan, nego, eto, nek ostane kod tebe, a ja ću ga samo na se pripisat', a ti muzi i čuvaj, a meni svake godine po tri kante masla i sira i vunu, je l' pravo, de! I vuk sit i janjci na račun!"

Protegle se otrovne – zelene Ibrišimove čakšire nad sivim bosanskim selima, zadrle u brda, iz njih izrasle kandže i zabole se u debele, blage bosanske planine, pa deru. Dvije hiljade Ibrišimovih ovaca polegle po padinama i daju sir u kace, u kasabe, na pazare i u gradove, a seljačke oči tužno zure iz poderanih koliba i pastirskih dronjaka.

Raste Ibrišim. Svakog mjeseca razmijeni nešto para za zlato, pa to slaže u čekmedže. A u noći, kad tama polegne po krovovima, on se zaključa u dućan, sabere i sredi račune, otvori– čekmeđe i nagne se. Sa petrolejskom lampom u ruci, raširenih očiju i sa jezivo-zelenim odsjajem na starini čakširama, on zavlači ruku u dukate, miješa, sluša mekan zvuk što izlazi ispod dlana, draga se i draška i mjeri dokle je hrpa narasla. Pa se raznježi, pa govori, tepa, smije se, šali sa zlatom: "He-he-eee! lipi moji, neka vas vašem Ibrišimagi, neka, kupili se – legli se. Što si se ti tamo sakrio, mali! Hej, hod'der, tako, tako, sjajni moji, neka vas vašem Ibrišimagi, zvečite, dico moja, biće vas još akobogda, još, puno, puno, do vrha čekmeđa, pa spavajte hi-hi!" – protresa novac rukama, a tišina sablasno odzvanja.

I misli se nadovezuju, granaju, šire, pa se spletu oko jedne predstave koja se kao pitanje uspravila u glavi: Mejrina kuća. Negdje u zidove njene, mašta ljudska ukopala je čuda, blaga, i od Ibrišimovog djetinjstva žene se kunu da je u toj kući ukopan veliki ćup dukata i da ga Mejra neće da otkopa i da ona zato ne da nikome da joj u kuću uđe, a niko ne zna od čega živi. I sad Ibrišimu navraćaju sve češće misli na tu udaljenu, čudnu, pogurenu Mejru što samotuje raščupana i kao top gluha među svojim zambacima u bašti i među duvarevima punim dukata. Pa sve misli, ne zna što hoće, kopka ga zlatna tajna i bdije nezadovoljan. Nespokojstvo i nemir. Dukati! Gdje su dukati? Daje dukata! Zlato, sve zlato, snagu, čitav svijet! Zlato, miješati ga, gladiti, tonuti u njeg, živjeti zlatom!

... Ibrišim je pet puta dnevno klanjao u džamiji...

– Dukate daj, Bože!

A dogodi se, eto, da Mejra jednog proljeća zaista umrije, a Ibrišim tek što ne izgubi glavu kad to ču. Ustrčao se, od čaršije do kadije, od kadije do

sudije, pa sreskom, pa viđenijim i bogatijim ljudima, sve nešto spremajući. I poslije nekoliko dana, kad opština i gruntovnica i sud otvoriše knjige na stranicama gdje pisaše: "Mejra Pezić" i kad ravnodušna pisarska lica završiše smrtovnice, Ibrišim je već bio tresnuo kesom: kuća Mejrina i bašća i zidovi ne nađoše drugog mušteriju do njega. A nasljednika gluha starica nije imala.

Svijet se ne začudi kupovini.

Na beskrajnim ramazanskim sijelima žene su poluglasno nagađale: "Povampiriće se ona, neće dati da joj se raskapaju zidovi. Ćuva Mejra svoje sufurine".

A Ibrišim se opet povuče u se. Manje je govorio s ljudima, sve češće je išao u Karanfil-mahalu, obilazio kuću, zavirivao da nema koga. Malo pognut, u onim čakširama, krstario je vječno između dućana i Mejrine kuće čuvajući neviđeno zlato dok majstori ne dođu. Po noći je s fenjerom obilazio prazne i gole odaje što odzvanjahu, kuckao po zidovima, piljio očima u neprovidan duvar pred sobom, mjerio, pogađao i rješavao odakle da počne kopanje.

...Bilo je malo, silno malo ono zlata u čekmedžetu...

Čekanje se proteglo k'o gladna godina.

Duge nesanice i ogromna volja da nađe, da uzme, da ima pare, zlato, ćup dukata.

Oči su razdirale kreč na zidovima. Nokti se nehotice zabadali... Tu, tu u onom nakrivljenom zidu leži ogroman zemljani lonac. Tu...

Sa dva zidara, u ranu zoru, krenuo je Ibrišim da ruši zidove. Praznina ih je svu trojicu obgrlila teškim šutanjem.

– Ovaj, najprije ovaj nahereni zid raskopajte. Vas se ne briga ništa i ne kazujte nikom ako šta vidite. Platiću vam dobro i šutite. Samo polako udarajte, razbićete...

Poče. Na svaki udarac pijukom on je pritrčavao, zavirivao, a zatim: "Dalje!" Zid se ruši, malo po malo, zid više od stoljeća star, pokopa pod sobom zadah starine, nevidljive ostatke bezbrojnih života što su leđa svoja naslanjala na nj. Ibrišim ždere prašinu.

– Dalje, još, prionite! Krivi zid je pao: ništa. Grozničavost veća: brže, drugi! Udara pijuk, groznica raste. Brže, uh! Oči kopaju prije gvozda. Ćup, sad će sad... Opet ništa

– Ruši i treći!

– Ama, efendija, pašće kuća na nas.

Nervoza i drhtanje. "Ruši i čuvaj se!"

U komadima što otpadaju još uvijek ništa. Zlato, ah brže!

Pucketanje. "Bjež, efendija, pade!" Lomljava. Tres! Kuća je pala. Grede, kreč, cigle, prašina, nepotrebna hrpa. Nešto se u sredini crni, zelenkasto... čakšire već jure, koščati prsti zariše se u prašinu, Ibrišim kao prosjak posrče... to je... to, daj... hu-u-u! Samo nerazbijen prljav komad maltera. Ništa, ništa više.

Pridigao se Ibrišim na mjestu gdje je nekad stajala kuća, pogledao po ozbiljnim i začuđenim licima zidarskim, po ruševinama, udahnuo duboko prašinu, stisnuo šake, othuknuo jetko: "Zar baš ništa? Zar džabe! Ama zar ja džabe kupih i oborih ovu kuću? Uh! Šta sam Bogu skrivio?!"

I zvjerski pogleda u duboke, preduboke radničke oči.

STUDENI PUTEVI MEŠANA ĆORE

I

Kasno ujesen izgorjela je Memijina pojata.

Bilo je suho providno jutro (kao da je neko s njega zbrisao ljetnu prašinu, pa ono sinulo očišćeno i prozračno), a tišina je bila oktobarska, hladna i modrikasta. Daleko u svrdlovcu žutjeli su se posljednji kukuruzi (ili je to crveno jesenje sunce palo po ledinama pa one zarudile kao kukuruzi pred branje?). Pod kućom našom vjetar je gonio lišće, sokak pust i samo je neko viknuo: "Vatra, jangija, poteci narode!" kad je žut plamen liznuo i zadrhtao na pozadini čistog, pomalo izblijeđenog neba.

U nanulama, raspasani, razdrljeni, s fesovima koje nisu imali vremena obući kad ih je zatekao povik uzbune, poneki s motikom ili grabljama što im se slučajno nađoše u šakama kad izbi jangija, zbunjeni i uzbuđeni jurili su ljudi prema požaru, jedni iz potrebe da se bližnjem nađu u nevolji, drugi iz želje da vide izbliza to strašno čudo, sretni što se njima nije dogodilo. Jure ljudi čaršijom obuzeti, eto, nečim neobičnim, zaneseni vlastitim trkom, potajno uživajući što se nešto iznenada desilo; jure ljudi i drago im što ipak jednom jure (otkako je avion pao i slomio se u Bakovićima nije se imalo radi čega ovako trčati) – poneko zaželi da ta jurnjava, to bijesno udaranje u sljepoočnicama i tutanj unaokolo potraju što duže, u beskonačnost, bojeći se nesvjesno onog tihog razočarenja kada, poslije svega, staneš zadihan i otpuhuješ, a oko tebe opet sve kao i prije i ništa se u stvari promijenilo nije, pa ti dođe da opet onako uludo poletiš, a znaš da nećeš, i samo još šutiš i sjediš i sve ti je svejedno – tresu se ćefenci, žene prelijeću iz kuće u kuću zaogrnute boščama ili jemenijama, još s vremena na vrijeme odjekne ono prodorno "Jangija-a!" i tako poplava teče čaršijom.

Stanac kamen u toj poplavi ljudi i uzvika bio je Mešan Ćoro. S naočarima tamnim i ko zna gdje nađenim, uspravan i ukočen sa onom čudnom sljepačkom netremicom na licu i sa podignutom, malo unazad zabačenom glavom, stajao je nepomično Mešan Ćoro kraj svoje "mašine", osjećajući samo kako se oko njega talasa poplava glasova i kako sve to odlazi nekud, daleko, sve dalje od njega i njegove mašine. Bi teško Mešanu od tog osjećanja skoro pustoši oko njega i on, rukom pipajući kroz vazduh, potraži glavu sa poznatom, oštrom i uspravljenom kosom.

– Hamdo!

– Šta je, babo?

– Ništa, samo da znam jesi li tuđe.

AHamdo, dječak u dronjama, bos i očiju ugaslih od dugih umornih pješačenja, stao je i gleda lica što prolaze pokušavajući da se sjeti makar kojeg od njih. Pa mu se i sad kao uvijek u svim kasabama gdje dođu, čini da poznaje svakog. Sva lica su ista i ona mu se miješaju, prepliću i stapaju u sivu, stoput viđenu gomilu i on nikako ne može da izdvoji makar jedno od njih i da se uhvati za nj, nego mu se pogled otkida i leti nekud povrh ljudi, za lastama koje se nisko, skoro do zemlje, spuštaju da bi uvijek vješto i čini ti se u posljednjem trenutku izbjegle sudar s čovjekom i vinule se uvis. Bludi očima Hamdo i nose ga krivulje lastavičijih lijetova, zaboravlja za čas na meteže i jangiju, sjeda kraj "mašine" iz goleme potrebe da se odmori, počinje osjećati ono blago poznato strujanje što se javlja u nogama poslije teškog umora, i tiho, sa svih strana, u Hamdu se uvlači radost, dječija radost zbog ptica u lijetu, zbog

dalekih, modrih šuma tamo iza ovih krovova, zbog žubora pijace pokraj njega, zbog nečijeg dalekog dovikivanja, zbog svega što znači kraj onim dugim i strašnim putovanjima kroz samoće i sumrake po krivudavim cestama. Očeva ruka počela je opet da kruži nad njim tražeći, kao s pitanjem, glavu i oštru, uspravljenu kosu, a Hamdo, ni sam ne znajući zašto, obuzet tugom i srećom u isti mah, poljubi tu ruku.

– Hamdo, jesi l' to ti?

– Jesam, babo.

– Ništa, samo da znam da si tuđe.

I Mešan, stružući štapom ispod sebe i oprezno se spuštajući, sjede na svoj stari, pocrnjeli tronožac.

II

Odnekud su ljudi naši izmislili da je jesen zlatno, bogato i sretno doba kad kruške zriju. A nije. Padnu tako u jesen hladnoće po cestama, zaiskre svijetle kapi u prašini, ogole njive, pa ako si se našao negdje između Busovače i Fojnice, ako su te psi otjerah ispred svačijih vrata pa si zanoćio pod plastom i pred zoru te stegla vlažna jutarnja studen te si se sav ukočio i ne može te povratiti ni kupanje u vrućim klokotskim izvorima, ako tako iz jeseni u jesen lutaš tvrdim, ledenim i krivudavim cestama između Zenice, Busovače, Fojnice i Visokog, onda ti je svaka jesen siva, tvrda i ledena kao cesta u prohladno veče kad nemaš gdje zakonačiti. Spuste se nad jarke gole šljivine grane, prašnjave i uprskane blatom; daleko pred tobom leglo je sunce među planine i ostali su malo crveni oblaci; naišla je crna prilika skitnice što uzalud od Jajca do Sarajeva traži posla i sad se pognuta i šutljiva vraća i bogzna gdje će i kada stići; prozboriš riječ-dvije, a pustoš gluha, najgluhlja, bije iz mračnih brda unaokolo, niko to ne čuje; zašutiš, koraci biju izgubljeno, i tako iz jeseni u jesen. A kad padnu kiše pa se noge zaglihjjuju po kaljavim drumovima a mokrina te prožme svega, staneš pod kakvu slučajnu ruševinu od kuće i satima iščekuješ nečija kola da te povezu. Projuri auto, zaspe te blatom i izgubi se kao priviđenje a ti, ako si Mešan Ćoro i ako ti je ovo ovakvo povlačenje po putevima dodijalo, uzdahneš, opipaš mokre zablaćene haljine i zaželiš duboko, iz srca:

– Eh, da mi se je sad stvorit' na Kiseljaku!

Tako se Mešan Ćoro (nekad je bio ćorav, ali mu seje poslije počela navlačiti mrena i na drugo oko, a ime Ćoro ostade) potkraj ljeta nađe na cesti, s drvenim sandučetom na leđima, tamburicom pod pazuhom i držeći se za ruku svog Hamde. Iz grada u grad godinama nosi on to izlizano sanduče pa kad se najzad obrnu u kasabi, sjede nasred čaršije, postavi ga preda se, usadi u njeg nekakvu drvenu lutku nespretno odjevenu u krpe, sveže tobož neprimjetno (a svako to zna u dušu) lutku koncem, a konac provuče kroz sandučić a drugi kraj veže za prst, pa kad počne udarati u tamburicu lutka počinje da skače, da se vrti, i svijet onda nagrne, djeca se guraju između nogu starijih i sa zaustavljenim smijehom u široko rastvorenim očima stoje pred tim čudom. Mešan tada osjeti daje došao njegov čas, iskašlje se s namješteno ozbiljnim izrazom lica, namignuvši onim drugim, skoro usahlim okom prema gomili, počinje otrcane, svakom već do tančina poznate stihove:

– Igraj, Mileva, ludo jedna! Po mraku se skitala Starijeg nije pitala...

Pa kad izreda sve što mlađi ne smiju čut' a što mlađi jedino i slušaju, počinje drugi dio. Ako je u Visokom pjevače:

– Fojničani krave i volovi Visočani sivi sokolovi; Poklaćemo krave i volove, Hranićemo sive sokolove.

A kad se nađe u Fojnici, pjeva to isto samo obrnuto:

Ili:

Visočani krave i volovi, Fojničani sivi sokolovi...

A Fojnica – sve su age Pa him plaho žene drage.

Skače ona lutka i udara po sandučiću tupo, terzijan lupa po labavim žicama i iz tambure se jedva otkida glas slabašan i bezbojan, a Mešan kroz iskašljavanje (po cestama se nadiše prašine pa mu se ona nataloži u grlu i negdje uvrh prsa osjeća Mešan kako ga pritiskuje i guši kao da mu blatom oblažeš dušu, htio bi da taj oklop svrh dušnika prodere, proguli, pa kašlje, nateže se uzaludno dane i noći, kašljem su mu sve pjesme prošarane, a talog u grlu biva sve galćii sve teži i sve se teže otkida) straže nekakvu desetu kajdu. Nekad, dok je dobro vidio na jedno oko pa njime svaki čas namigivao, činilo mu se da mu i glas ima vedru, veselu boju, ljudi su se smijali po navici, kako se već kod nas ljudi smiju onim izgubljenim prilikama što ih "zlatne i bogate" jeseni donesu iz bijela svijeta sa svim njihovim marifetlucima, onim đozbojadžilucima, pehlivanima, morskim ženama, najmanjim ljudima na

svijetu, ili oštračima noževa, smijali su se ljudi kroz ono naše sporo i neveliko čuđenje, davali ili ne davali po koji dinar pa se razilazili i časkom zaboravljali i morsku ženu i Mešana Ćoru, a mokre novembarske ceste odnosile su jedne a donosile druge. Ali otkako mu je drugo oko počelo bijeliti, Mešan je izgubio i ono malo svježine u glasu i dok bi pjevao šeretluke, melodije nisu bile nimalo šeretske već jednolične, ponekad nalik jadikovkama, i iz godine u godinu sve su više nosile plačan prizvuk mokrih daljina, goleme pustoši i sljepačke osamljeničke tuge. Niko se nije smijao. Kroz drveno lupkanje i šupalj a nejak jek tambure probijao se Mešanov glas do najdubljih tuga u ljudima koji su slušali, otvarali su se mračni vidici, izjalovljeni životi progovorili bi uzdahom i niko više nije čuo šeretluke, ona "...a Fojnica – sve su age" zvučala je smišljeno, lažno i Tifan, nemiran i buntovan duh, potegao bi nož pa, ljutit na nešto (a ne bi umio kazati na šta), i sve otpuhujući zabio bi ga u prve tarabe ja F u sto. Sve manje radosti bivalo je u građanima kad bi se pročulo da dolazi Mešan Ooro, "sreo ga je Mahmut sa svojim kolima na desetom kilometru odavlen", sve su ga šutijivije dočekivali, ali se nisu mogli otkinuti od njega kad

bi počeo nabrajati i kantati. Davali su mu dinare kao da čine prestup i pravdajući se međusobno:

– Jah, šta ćeš, sevep je sjeromaku ćojku dat', obnevidio, a i potreba je sinja...

A kad bi otišao, svijetu bi odlaknulo.

Mešan je sve to dobro znao. Da neće nikog obveseliti, da će ga djeca razočarano napustiti poslije prve pjesme, da će ljudi biti mučaljivi oko njega, sve je to Mešanu bilo jasno kad se našao na cesti u suho oktobarsko predvečerje, a Busovača mu ostala za leđima. Držeći sitnu prozeblu ruku u svojoj, pun naglo pridošle žalosti zbog sudbine i tamne neizvjesne budućnosti svog sina koji se, eto, ni kriv ni dužan prebija i lomi s njim od nemila do nedraga, Mešan je počeo misliti na glas, pravdajući se pred sobom i pred Hamdom.

– Eh, šta him ja mogu? Da ja mogu pivat' kad mi je teško, a niko mene ne upita vala: kako ti je Mešane, jesi F sust'o, je si F mokar, šta ćeš s tim maksumom, pa de se odmori Mešane, niko da me povuče kolima, svako hiti, svako biži, samo Mešan more polahko, njemu je svejedno, neće podbit tabane, naučio je on rajzovat'. A meni daje bog d'o da legnem, da se naspavam, da tri dana i tri noći spavam, pa kad se probudim da pogledam k'o nekad, eh, pusto moje, da mi je samo jednoć se probudit' horan i odmoran pa da svojim okom onako dobro vidim ova brda, pusta ne bila, jah, moj Hamdo, ne bih ti žalio

umrit'... Ama ope' ne bi' ni tebe s draga srca ostavio...

Razgovara Mešan sa svojom izduženom sjenkom i u pomamnoj želji da vidi još jednom one krive, vavijek nekud izlomljene i izuvijane linije brda, ograda i cesta. (Od mladosti, od prvih "fremtovanja" sa drumova bosanskih ostalo mu je utisnuto jedno jako sjećanje, jedini utisak koji je ponio u sebi poslije pređenih brda i dolova, sela i varoši: nigdje pravca, nigdje ravne i u nedogled pružene posavske čistine, nego sve naherene i nepravilno uokrug postavljene ograde, jedna se u drugu utisla i kao da se otimaju o ono malo sušne njivice, svuda na cestama zavijutci i ne znaš šta te iza slijedećeg čeka pa tako nadajući se vrludaš od okuke do okuke, izgledaš kuću, a sve ti se čini da se vrtiš uokrug i potajan strah razjeda te, svuda kuće razbacane, sitne i krive, sve krivo i nakrivljeno i u tim krivinama bosanskim ostavio je Mešan Ćoro svoj očinji vid.) U htijenju da sagleda studeni zalazak oktobarskog sunca i da pozna predio kroz koji ko zna koliko već puta gazi, Mešan skida naočare, napreže kapke, diže ih i od napora nabire mu se čelo, šire se bijele polukugle očiju a ne ukazuje se ništa osim nekakvih gušćih i providnijih mrakova, nabacanih jedan preko drugog kao u gomili i samo se na tren kroz tu gomilu sivih ili tamnih kao noć oblika probije slutnja: ono je sigurno Matorac, a ono Zahor, pa je sigurno onamo daleko Bitovnja, a ono što je svjetlije, tamo zahodi sunce?...

– Ham do!

– Šta je, babo?

Glas dječiji bio je prozebao i nevoljan. Mešan je osjetio kako dijete drhti, a htio ga je upitati gdje su i kakve su ograde i jarci duž druma, ali kad je čuo djetetov odziv, bi ga stid što se ne brine o sinu nego samo o sebi, i u čas se predomisli.

– Je l' ti zima, bolan?

– Jest, babo, plaho.

– Evo ti, umotaj malko noge, menije vruće. I stari skide ostatak kaputa s leđa, raskide ga na dvoje i dade Hamdi.

– Svezi to kanafom oko nogu, more durat' do Fojnice.

Pa zaboravljajući svoju maloprijašnju želju da progleda, zadovoljan što je dječak kraj njega nekako živnuo i počeo bodro da korača, stavi ponovo naočare na nos.

– Kad dođu Klokoti, kaži da stanemo.

U prašini se pred suton, kad je suho i hladno, jave jedva primjetna svjetlucanja – znak skore rose, mraza ili izgubljene i razbijene konjske potkovice – i nema tog putnika – pješaka, skitnice ili lutalice kome se ne ukazu ta fina, kao iz dubine iznikla treperenja kad se sunce svaljuje u prosjeklinu između Sćita i Matorca okruženo krvavim oblacima a cesta se izduži, čudno bijela, i bježi za prvu živicu. Hamdo, umorno dijete tršave kose i natečenih nogu, glave uvijek oborene, gleda već tri godine ta svjetla; ispočetka, dok je imao raširene zjenice i dok se mogao čuditi nepoznatim i neobičnim predjelima, zorama, noćima i suncima, ti utonuli sjajevi činili su mu se kao najsitniji komadići razbacanog ogledala i sve je istraživao pogledom očekujući da ugleda svoje lice na cesti u kakvom povećem staklu. A kasnije, kad je gladan i drhtav dočekivao uvijek puste i ledene noći poslije tih sutonskih iskara, počeo je da ih se pribojava i često je pogledom bježao svuda uokolo samo da ne gleda te iskre koje su ga sad podsjećale na vrhove ledenica od kojih te srsi prođu kad ih jagodicama prstiju dodirneš. I što je umorniji bivao, što su se više nizali dani lutanja i noći na rosnim njivama, to je strah od svega što šija ili blliješti bivao u Hamdi sve veći i ne jedanput desilo mu se da, kad je iznenada ugledao u daljini prozor u kome se slučajno zaustavila sunčeva zraka na prolazu, pa taj prozor bljesnuo, osjeti kako ga prožme drhtaj, zazebe ga po tijelu i postane mu bezrazložno zima u po bijela dana. Vremenom u njemu se ukorijenila odvratnost prema svemu što šija, prema staklu očevih naočara, prema nožu, sindžiru ili prema automobilima što projure, zasijaju i nestanu ostavljajući za sobom prašinu i zavidan pogled nesretnog probisvjeta. I najvolio je kad može žmuriti (ponekad bi zaželio da je on otac pa da ga vode i da ne vidi sve to mrsko oko sebe) jedan dobro poznat dio puta, pa da na samoj ivici jarka progleda, upravi hod i iznova zažmuri, tonući u blaga lelujanja nepoznatih i iskidanih slika, odlomaka šarenih predstava što su mu se tako često u časovima odmora javljale i uvijek bile lako pokretljive, pa je Hamdi izgledalo kao da je na ljuljački prepušten sebi i nježnom lahoru koji struji uz obraze. I sad pogledao je ispod prašnjave šljive na kraj ceste, a u jarku se odnekud zadržala barica vode, pa čim je otvorio oči, taman refleks vode pogodi ga u oči i on se strese.

Jesi l' ti, babo, ikad vidio one sjajne tačke u prašini, kad si Vako hod'o, pa sve po đigđi koja, a malehne?...

– Jah, sine, viđev'o sam ti ja te tvoje tačkice, a i drugi su mi kazivali da prašina može zasjat', kažu ima u 'voj našoj prašini nešta što sja, ama su mi opet drugi kazivali da su to šejtanske oči što te gledaju i smiju ti se dušmanski, jer proklet je svak ko je spao na to da putuje pišice i kosti lomi hodajući Vako po svitu... Jah, a jedni opet kažu da nejma šejtana ni njegovih očiju, vego se

to nama čini od duga puta i samoće, pa se prikazuje... Eh, ko će ga znat', bolje ti je ti i ne misli na to, bresposlica! – neuvjerljivo završi Mešan, a sin ga samo objema rukama čvršće steže.

Kod Klokota se zaustaviše. Na padini brijega, baš nekako pri dnu, odmah poviše močvare od sumpornih vrelih izvora i hladnih kiseljaka, stajala je nagnuta koliba, prodrta krova i izvaljenih vrata. Kad su ušli, bio je mrak. Zapahnu ih stari smrad štale i od toga zadaha u Mešanu se javiše misli na tople kravlje nozdrve, na mlijeko, na predvečerja kad zvonca na ovnovima zvone, sjeti se pojata nabijenih mirisavim sijenom u kojem je bogzna kad i ko zna gdje noćivao, i Mešan, iznenada zaradovan, duboko udahnu poznati vazduh štale.

– Evo nam konaka, samo nek nismo pod prokletim plastom! Pogledaj der, Hamdo, da nema digod sijena, vidi u jaslama ja l' po budžacima!

I tako su još jedanput u jesen, skupljeni na pregršti polutruhlog sijena, s tamburom i sandučićem pod glavama, legli jedan uz drugog Mešan Ćoro i njegov sin, umorni, stari i sami.

III

Kad je Mešan, još sav rasklimatan od dugog jutarnjeg kupanja u klokotskom sumporovitom blatu, ušao u Fojnicu, neko gaje slučajno primije-tio i sa smijehom i čuđenjem udario po plećima.

– Hoš geldun Mešane, oklen ti, hajrolah? A kakav ti je to Hamdo, bolan ne bio, ha-ha-ha-a!

I brzo, začas, pukao je glas da je došao Mešan s Hamdom, a u Hamde noge goleme pa umotane u nekakve krpe, k'o čamci, čudo božje. I odmah kod Golubove kafane skupilo se jato djece za Mešanom i oko njega, iščuđavajući se na glas njegovoj ohrdanoj kutiji i Hamdinim umotanim nogama.

– "Vidi Hamde!

– U-uu-u! Kakav je!

– Ja sam mu stao na nogu pa mehko k'o ham-pamuk!

– Hamdo-o, Hamdice-e, kolke su ti nožice-e!

A dijete, sitno i satrveno, došlo od stida još sitnije, uvuklo glavu u ramena pa se čini da mu iz vrata izbija samo tršava, rijetka kosa. Očiju punih suza, uhvati objema rukama oca i bježeći pogledom od radoznale djece, Hamdo se nije usuđivao da pogleda u svoje ogromne noge u krpama očevog kaputa, a kad bi mu pogled slučajno pao na njih, onda su mu izgledale goleme, strašne, toliko velike da bi od straha zažmirio, a suze iscijeđene skotrljale bi mu se niz prašnjave obraze.

– Hamdo-o, Hamdice-e!

Mešan je čuo sve i shvatio da su te nesretne, prozeble i otečene noge njegovog sina uzrok ovako glasnom dočeku i bi mu teško. Volio je da ga kao i uvijek neveselo dočekuju, da mu se sumorno jave ili ne jave, da se okupe oko njeg ili ne okupe, da ga smjeste negdje u selo gdje će prespavati i da mu dadnu na ispraćaju nekoliko dinara, volio je makar da ga niko ni primijetio nije, samo da mu sina ne izvrgavaju ruglu. Pod uvehlim dlanom osjetio je kako mu se Hamdino tijelo trza u tihom plaču i on se, onako slijep, prodera na djecu:

– Haj, vrag vas odnio, kako vas nije stid, na sirotu, haj nalet vas bilo, da bi li!

I mrgodan, naprežući još uvijek – po navici – oko da bolje vidi, da progleda, zakoračao je brže uz čaršiju.

Pred ćefenkom Kasima opančara, tačno na istom mjestu gdje je i lani i bivših jeseni sjedio i pjevao, zaustavio se Mešan i sin gaje preveo preko "pijace". Učvrstivši tronožac među kamenicama od kaldrme, Mešan sjede, a Hamdo je, već skoro sasvim umiren i sretan što će moći opružiti se i vazdan ne ustajati, sklapao "mašinu" (tako su djeca u svim kasabama nazivala Mešanov sanduk s lutkama), provlačio konac i dodavao ga ocu. Ljudi na prolazu počeše zastajati, zagledati poznati prizor s Mešanom, Hamdom i lutkom, neko viknu "merhaba!", a neko alčački: "Eto vas troje, Mešane, niste sami!" i već je svakom postalo obično: eto, Mešan je ovdje i kao da je oduvijek ovdje, izrastao iz crne zemlje zajedno sa svojom Milevom lutkom, sad će Mešan propjevati uz zahrđalu žicu na tamburi i ne znaš je li to nova, lanjska ili bogzna koja davno prošla jesen, sve je tako obično pusto i svoje: "Hajde, Mešane, od sve muke da te čujemo, udri pa daje sto poslova!"

– Deder, vjere ti, samo nek nije plaho žalostivo! I nije Mešan čestito ni zazinuo, kad se prolomi odnekud između voćnjaka dug uzvik:

– Jangija-a-a!

Mešana presječe. Upravo je zaboravio na gorčinu s kojom je ušao u Kasabu, osjetio je oko sebe sakupljen svijet i javilo mu se staro pouzdanje, zamislio je kako su sve oči u njeg uprte s iščekivanjem i taman je htio da smisli nove riječi i da ih zapjeva, ne, da ih klikne, da pokaže kako je on još kadar, "ne daju se stare kosti", – kad, eto, ubi ga vatra, sleže se tutanj čaršijom i dok se Hamdo okrenuo i uhavizao šta je, nikog nije bilo oko njih, samo je svijet jurio:

– Jangija-a-a!

Mešan je stao uspravljen dok je narod trčao.

– Jangija-a-a!

Mešana steže u guši. Sam. Opet sam i izgubljen, niko se neće zaustaviti, džabe je prešao tolike daljine, džabe namučio svoj evlad, sve džabe i niko se ne obzire na njeg, tamo njegdi gori pojata, izgorila dabogda, i ta pojata javi mu se u svijesti kao dušmanin koji ga progoni u svim lutanjima i jadima, padoše mu na um izgubljene oči, proletiše zore i mrači, svijetle mrzle prašine, sinov plačan glas i – ko će ga znati odakle i zašto! – srdita galama nekakvog šofera koji se je jednom zaustavio kod Lašve i ispsovao Mešana i njegova sina što se, mrcine, ne uklone, hoće li on odgovarat' za njih kad ih satare...

– Jangija-a-a!

Kipi u Mešanu i on od sveg jeda potraži glavu s tršavom kosom. Posljednji ljudi projuriše zadihani pored njih i jedan u brzini zakači nogom lutku, prevrnu je zajedno s tamburom i sandučićem, pa, i ne okrenuvši se k'o da ništa nije ni bilo, odleti dalje. A Mešanu bi dosta.

– Bud me ostaviše Vako krepanog, bud me ćuškaju nogom k'o kamen, uh!...

Pa podiže tamburu i bijesno udarajući po njoj poče pjevati osvetnički, uspravljen na sred puste fojničke čaršije, dok su žice jedna za drugom pucale, a Hamdo zaneseno gledao lastavice na odlasku:

Fojničani krave i volovi, Zeničani krave i volovi, Visočani krave i volovi! Niđe nejma sivih sokolova!

SVJEDOK MUJO TICA

– Neka uniđe svjedok Mujo Tica!

Mujo se trže. Sve do tog poziva on je vjerovao da će to i bez njega proći, da će ga sud nekako zaobići, da će neko na njega zaboraviti i tako će on iznijeti živu glavu iz ove fertutme oko Avdine smrti. Još prije petnaest dana, kad mu je stražar uručio "pozivku", on je protrnuo, pa onako namigujući i ulagujući se stražaru Ibri ("baka ti vidi, znam ga kad je bio dijete, a sad mu se, eto, valja ulagivat', nije druge"), počeo izdaleka raspitivati zašta li je, aman jarabi, ta pozivka! A Ibro, pun stražarske samosvijesti i veličine, kao odgovoran predstavnik vlasti, samo uvija lijevi brk i maše glavom, k'o da veli: "Znam ja to dobro, moj Mujo, ama ti ne smijem rijet', znaš kako je, služba, sablja"... A, još ni on ništa više ne zna, samo ga ne taru Mujine brige pa mu može uvijati brkove i dizati glavu. "Pa da me nije kogoderce tužio?" jadikuje Mujo i sve hoće da uhvati Ibrine oči, ama stražar bježi pogledom i sliježe ramenima: "To ti je šta tu piše, pa kvit, ja više ništa ne znam!" I tako je Mujo, sav brižan i ojađen, upao u kuću, izdro se na ženu, izmlatio sina, udario mačku nogom, pa kad mu ni to nije bilo dosta, lupnuo je vratima da se sve zatreslo. I pošto je još izredao desetak psovki onako sebi u njedra, da djeca ne čuju, smirio se i sjeo smišljati za šta ga zovu na sud.

"Eto, da mije kogoderce ufatio duhan, jok vala, nije, ja filancima navijek pokazujem onu drugu kutiju; da je za sovanje – nije, nisam nikome ništa u čaršiji osov'o ima belćim tri hefte; da sam se pobio – nisam, a kamo sreće da jesam, uh, što me huja fata što ne znam kog me vraga sad zovu, eto, iznenada ćojku pane belaj na glavu k'o hađiji ćepenak! E, vela havle, vela kuvete!"

Slutio je pomalo Mujo da taj poziv ima nekakvu tajnu vezu sa smrću Avde Sućuravice, ama se od te pomisli otimao odmah u početku, odmahujući brzo rukom i mršteći se: "Budalešćine!" A kad mu pozivnica poče na san izlaziti, pa mu sve igra pred očima i kao šapće: "Bogme, Mujo, drž' se dobro, biće vas svakakvih kad za Avdu sve šapće sa sobom, počnete dževap davat'!" Mujo onda sasvim pobenavi. Kudgod hoda sve šapće sa sobom, viče na svakog za sitnicu, ne jede, a noću sve šapće sa sobom. Tako iz dana u dan, petnaest dana, razjedaše Muju misao na poziv. I kako kroz tih petnaest dana ne dođe nikakav haber od suda niti Muju ko potraži, to se u njemu počela ukorjenjivati nada da možda to nije poziv za njega, da on i neće ići, da su se

prevarili, i sto drugih misli.

Tako je Mujo, skunjen i šćućuren, čekao na hodniku pred sudnicom i nadao se i premišljao kako je to moglo biti da i njega zovnu, i sve su misli izlazile na to da on ovdje nikome ne treba i da će se on lijepo živ i zdrav vratiti i niko ga ni za šta neće pitati. I taman se on učvrstio u toj misli (ono malo strepnje otišlo je za dva sata čekanja) i već se spremao da umakne mirne savjesti, kad ču:

– Mujo Tica!

Koljena mu se presjekoše. "Ku'š sad, bog ti pomog'o, gotov si!" govori mu nešto iz njeg' pa se Muji čini da je uhvaćen za gušu i stegnut dobro, predobro, da jedva diše. Oduprije se o zid pa klecajući i skanjivajući se, duboko negdje tajno želeći da ga vrate, da su se zabunili, da to ne traže njega, pođe Mujo, a ono nešto iznutra kljuca: "Sad, šta mu je – tu mu je, valja ti ić' pa kud puklo – da puklo, a neće ti bit' toplo, vjeruj se!"

"Ja ti, br'te, ne znam ništa i ništa nisam kriv za Avdinu smrt, pogin'o, pa eto, edžel mu doš'o a kam' sreće da se nisam ni zatek'o u birtiji, vrag je odnio! I šta hoće od mene, šta, de mi ti kaži sad, šta oni hoće od mene?..." nadgovara se Mujo s onim pakosnikom u sebi (a sve mu se čini da to Ibro stražar tako odnekle govori), a razrijedio korake pa jedva mili preko hodnika.

"E, moj Mujo, nije lahko Bogu računa položit'! Ko te je, nesretnice, nagonio da piješ, de, kad znaš da je grihota, da nisi pio ne bi ni vidio Avdinu pogibiju i sad bi bio mijeran..." grmi nevidljivi Ibro i od tog Muji hladan znoj probija baš kad je na samom pragu sudnice.

– Mujo Tica!

– Ovdekarce!

– Star?

– Jakako veg star!

– Godine, godine?...

– Pa što ću ti duljit', o prvratu mi je bilo trideset manje jedna, pa ti sad skontaj!

– Neporočan?

– Ne znam ja, more bit'...

– Jeste li ikad kažnjavani?

– Jok, nikad u mom vijeku.

Onda mu nešto nerazgovjetno promrsiše i Mujo ne shvati dobro, samo onaj skriveni u njemu ču kao da se treba zakleti i poče da se smije: "Ha-ha, jesam li ti rek'o, biće tu trke oko džehenema, valjaće ti se zaklinjat', jakako, u pamet se, Mujo!"

– Šta znate vi o pogibiji rahmetli Avde Šućuravice, vi ste jedan od očevidaca?

U Muji se smrzla duša. Sad, da onaj nije rekao onu zadnju riječ, "očevidac, oćevinaoc", kako li, ne bi se toliko ni prepao, ama šta mu je sad to, "šta li sam ja, dragi bože, šta ću kazivati?" muči se Mujo i traži po svjesti pogodnu riječ da otpočne, da čuje samo ovaj avaz, odmah bi mu lakše bilo i jezik bi se razvezao, a riječ ta, prokletnica, ne dolazi nikako i samo se Ibrino nacereno lice ukazuje pred Mujinim očima.

– No, govorite!

– Pa, eto, vala, – uvija Mujo i oteže a riječ nikako da dođe, – sjedim ti ja tako u Ivičinoj birtiji i naručio jednu ljutu, a nešto me, biva, trbuh zabolio pa k'o velim rakija ti je biriladž i ja pijem i sjedim. Sjedi do mene Meho Gusjenica, a k'o 'vako je Suljaga trgovac, pa između njeg* i Marijana došo Avdo. Anamo je šank a k'o Vako doje je Mijo Peran – ispružio Mujo dlan pa sve na dlanu pokazuje gdje je ko sjedio, i lijepo se unio u to, govorio bi i dva sata, samo da zaobiđe ono glavno. Asudija se uznemirio i sve hoće da ga prekine.

– Dobro, dobro, pa?...

– Jah, a zaboravio sam rijet, da je k'o ovako vođe – i tu Mujo uprije nasred dlana – sjedio Selim Turčić i do njeg5, čekaj vjere ti, ko 'no bijaše do njeg' je l' Mato, nije li, jest. Ama ope' nije, slagaću... čekaj der...

– No, pa dobro, nije sve važno, a velite kod Avde je sjedio Marijan?

– Jest, baš vala, k'o da ga sad gledam: Marijan, pa Avdo, pa Suljaga, jah, slagaću ti, a sve mi se čini da su nešto priječali. Jah, sa'š ti čut'...

– Biste li nam mogli reći šta su to oni pričali?

– Sa'š ti čut' kako je to bilo, samo polahko! Sjedi, riječemo, Mato do Selima (a more bit' i da nije, sad ti pravo ne bih umio kazat' ama svejedno). Eh, naručio ja jednu decu ljute, Meho je smarlajis'o jednu su dva, Selim đezvu kahve, a Avdo je im'o prid sobom po litre šljive. Mato je pio vino a Miji Perinom, čini mi se, donesoše novu surahiju, a onu praznu odniješe. Poručio, jope Marijan... – razvezao Mujo nadugo i naširoko o onome akšamluku u Ivinoj birtiji, zanio se pa ne umije stati, a zla savjest u njemu zašutila pa ne mrda. "Morda ona riječ "očevidaca", kako li, i nije ništa strašljivo, a mene živa nestalo, e baš sam magare, vidiš li, bolan ne bio, kako me slušaju, k'o kad im vaz kazujem, ne bi oni 'vako da sam him ja kriv..." umiruje se Mujo i od dragosti bi još dan i godinu govorio onako polahko, natenane, čisto mu milo svoj glas slušati, samo da ga niko ne prekida...

– Ama pređite na stvar, molim vas!

– Sa'š ti čut', polahko! – jedi se Mujo što mu ne daju da onako po ćeifa priča. – Sjedimo ti mi tako kad nekako po sabata iza akšama izbi Rifat-beg i, da ti ne duljim, nazva selam, mi mu primismo, sjede on k'o do mene, ja se pomakoh, pomaće se i Meho, te ti, moj dragi i lijepi, smarlajsa i on jednu ljutu. Jada se on meni kako je sve poskupljalo, niđe gaza ne mereš kupit ni za ilađa i tako mi u riječi kad izbi Mešan, sav blatnjav, pa poče kazivati... – nabraja Mujo a mir u njemu narastao do širokog i slatkog spokojstva što ga samo nervozne primjedbe sudijine narušavaju i mute.

– Hoćete li vi govoriti o događaju ili nećete?

– Sa'š ti ćut', – pokušava opet Mujo, a ono spokojstvo počinje da kopni. "Šta mi, kog vraga, upada u riječ, ne da insanu ni da progovori, sve ga njakva hitnja ufatila pa lijepo zabuni ćoeka. Te – de na stvar, te – de pohiti, govori, to nije važno, a ja šta je važno ako nije ovo, što su me zvali da govorim, šta ću him drugo kazat'?" I opet se pojavljuje skriveno lice Ibre stražara: "Sad će bit' šta će bit', Mujo, drž' se!" Od toga Mujo zamuckuje, riječi mu više ne teku onako nesmetano i mirno kao malo prije. Svaki čas zapne pa ne umije nastaviti, smeta mu onaj nacereni dušmanin u njemu, ili sve čeka da mu neko presiječe govor kakvom upadicom, pa u toj zebnji zaboravi šta je počeo i tako ga mir sasvim napušta a huja mu se k'o otrov zalijeva po tijelu i on jedva sastavlja misli.

– Jah, sa'š ćut', kad zapali Ivo svoju karabitušu, a smrdi ona, dragi bože, k'o kad si prolio šugavu vodu, pa malko zasvijetli... a ... a... bijaše se, vala, smrklo, pa... pa... jah, pa Meho viknu još jednu u dvoje, a ja zapalih na čibuk i taman mi tako...

– No, no?... – upada sudija iščekujući sad ono glavno.

– Taman mi tako pijemo i sjedimo kad neko upita (a ja baš ne viđeh ko je), veli: "Znate li, ljudi, da je u planini pao snijeg do koljena?" Začudismo se mi, otkud ranije, kad...

– Ama, gospodine Tica, recite nam već jednom šta znate o pogibiji Avde zvanog Šućuravica, kako pogibe, ko ga ubi, jeste li vidjeli? Dosta je toga!

Strog ton sasvim zaplete Muju i pokvari mu sav red u glavi: Zasuta, pa pogleda začuđeno oko sebe:

– A, to hoćeš? E, pa otkud ja to znam pobogu brate? Riječ po riječ, pa u tom neko udunu lampu i ćojk pogibe, eto. Tako ti je, k'o da sad gledam...

BOŠNJAKLUK JOZE ČAVARA

Kad je ovaj rat izbio i novine donijele miris baruta čak tamo do Crvenice, bilo je obično, tiho poslije plodne, lišće je drhtalo dosadno kao i uvijek, a Jozo Cavar imao je na sebi ugaravljenu košulju i sive "gazalice". Još toga jutra pričalo se u birtiji Marijanovoj o politici i neko je iza pune dece zovnuo Juru Antinog.

– Jure!

– A-a!

– Šta ti misliš?

– Šta?

– Pa, to, 'oče l' bi' rata?

– Kog rata?

– Pa rata po svitu?

– Kom svitu?

– Ama, pobogu brate, rata između država.

– Koji' država? – istrajao je Jure sa beskrajnom svesvejednošću na licu i ne pokrećući se.

– Ama, br'te Jure, 'oće l' past' krv u Jevropi, to te pitam. A ti ni 'abera, k'o da ništa i ne misliš.

– A što da mislim? Ko mene za šta pita, de? Da pane taman krv do kolina, Jevropi je svejedno šta Jure Antin misli.

I razgovor je polako okrenuo od Jevrope na Salihovo kukuruzište.

A već oko podne znalo se da Juru Antinog zaista nije niko pitao, nego da su se i bez njegove privole "tamo nigdi" zaratili da narod gine. Govorim ja to Jozi Čavaru, a on, pružen po travi, smješka se i sve bi mi kao nešto imao da kaže, a čeka dok svršim.

– Jah, tako ti je to, moj Jozo.

– Oće, oće, jakako, znam ja Švabu, moj dragi. Podig'o je on bio i mene kad ono planu četrn'este pa sam ja onda vidio šta je rat. Veli "flaflukter Bošnjak, bukova glava, marš na vront!" pa nas diže jedno sedam stotina od prve iz našeg sreza i sve sa đendarima u kasarne. E, moj gospodine, kad bi'ja tebi prič'o sve što je ova moja tikva vidila...

Namjestio se Jozo, zamišljeno zgnječio obada što mu je pao na razdrljena prsa, i pogledao u me.

– Ne'š se osanisat', da ti dopričam...

– De ti, de, Jozo.

Podiglo ga jedne noći iza sna pa kroz mrak, sa ostalim, poljeralo u neizvjesnost.

– I vjeruj mi, ućo, nije mi tol'ko što me vode k'o ovna pa ne znam đe ću omrknut' a đe osvanut', đe ćeš se odmorit', đe jest' a đe kosti ostavit' nije to tol'ko kolTco mi je muka što svagdi đe god nas prime jal' pridaju, ćujemo samo tuđe riči, sovku i pogrdu; "flaflukter, bukova glava, mir i šut"! Ja l' neko nekom naredi, veli: "Vodi ovu stoku tu i tu!"

E, huja me ufati, ne'š mi virovat, šćah puknut. Mislim seja u sebi: "Kad

sam bukva, baš nek sam, čekaj ti samo", pa stiskoh zube i ušutih. U tom nas i rastaviše, pa kud koji, i ja se najoh u nikom logoru.

Šume vodenice negdje u potoku, pod nama dolje stisli se krovovi jedan uz drugi pa čame, a Jozo skuplja svoja kvrgava seljačka sjećanja.

– Mnim ja, neću ti, vala Švabo, za tvoj ćeif ratovat, pa makar crk'o, a ginut' mi je svakako. U tom dođe i komandir pa mene zovnu po imenu, a ja se i ne okrenuh. Viknu od dva-tri put, pa kad ja ni ne mrdnuh, uhvati me nekakav kaplarčina za rame, pa me protrese iz temelja, veli: "Okreni se, vole, lajtnant te zove". A ja, vo i bukva bosanska, buljim u kaplara k'o što 'no ima rič, tele u šarena vrata, i ne biserim ni jedne. Skont'o ja da ne govorim, napraviću se nim, pa nek bude što će bit'.

Sjaju oči Jozine pod tamnim sjenkama šljiva i tiho je.

– Pa, štabi?

– Ništa. Oni oko mene, tamo-amo: "Govori, što se praviš, nisi bio nim, a sad te zort ufatio, prolaj, marvo, kako ti je ime", a ja samo zin'o pa se ne avizam i kobajagi ne čujem. A oni ne vjeruju i ljute se.

Nagonili, tako, Jozu svakako da se oda, da progovori, budili ga iznenada, prijetili, tukli, a on odolijevao i odolio.

– Muka ti je, moj sinko, neškolovanu ćojku izić' na kraj š njima, ama se ja nadurah. Po svu noć nejmam sna, na oprezi sam i prezam, jerbo se svaki ćas navraćaju, pa in dreka stane nada mnom, ne bi l'ja čuo pa iznenada, nako bunovan, skočio i prokaz'o se. Pošnjak im nji'ov, k'o da sam ja bio na vronti pa me saletili i nakastili da me skrše. Ama seja ne dadoh. Kad pođem spavat', a ja glavu privežem za krevet pa sve, i kad bi šćeo ustati, ja l' okrenuti glavu, ne mogu, moram se razbudit', a onda me niko ne privari. Jednom mi jope, bacilo nekakvu kantu za mnom niz basamake, a drugi put puklo iz livora baš iza mojih leđa, a ja ni 'abera.

Jozo Cavar, nečujan i miran seljak s Crvenice, što mu je žao krticu ubiti, uspravio se sad preda mnom u gazalicama i košulji golem i čvrst kao pećina.

– Otiraše me na vront – ništa. Ja kako počeo nako ću, mišljah, i svršit'. A vidim i da će se oni mene brzo okanit', samo da izduram. I dođe, dragi si moj, jednoć cuksfirer, veli: "Nek ti i ti kopaju dekunge". A tamo prid nama puca li – jpuca, dragi Bože, k'o da minama raznose sto brda. Utrpali meni lopatu pa ja k'o i drugi poćeh kopat'. Radimo mi, a nješto se oko mene uzmuvali oficiri, sumnjam ja biće vrilo.I naperio seja, svejedno, k'o top. • A komandir će mome

cuksfireru, veli: "Što će nam ovaj Nimac vođe, da ga vratimo kući. A kad je zanimio?" upita. Cuksfirer se sve smiška pa poče naglas da ga i ja dobro čujem: "Nije on, veli, nim, već se pravi, ubio ćojka, pa sad 'oče da zatre trag. Kad su in vodili iz sela, on u noći po mraku hekn'o nožem nikakvog regruta, ko zna zašto, pa onog ujutru našli mrtvog, a Jozo otada nijem, a zna ovaj kaplar naš da nije prije bio nijem, nego 'oće sad da odbaci sumnju sa sebe. Ama mi ćemo njemu sudit' zbog ubistva, imamo svidoka, pa kad ga pođemo striljat', valja da će progovorit'!"

Laže onaj cuksfirer i izmišlja k'o sotona, a ja se pravim da ne ćujem, a sve me srklet poduzima, a volijo bi' mu onom lopatom žvalje zavezat', nego Isusa vidit', ama ne smim. Znam – laže, i 'oće da me natira da planem, ama jope bojim se, tu je svit, Švabi svejedno za me, ubiće me na pravdi Boga, a nejma me ko branit', ako se sam ne odbranim. A u drugu ruku, ako prozborim – ne gine mi robija. E, neću vala, pa neka rade što 'oće.

A ono bome poćelo ozbilje. Najprin me izvedoše prid njekav ko đoja sud, pa me prozivaju, pa pitaju šta znam o onome što sam ga ubio (a jok, nit'je ćojk pogin'o ni ništa samo se u vitar nadlaguju) pa ispituju, a ja ko da se ne snalazim, buljim u njiha i šutim k'o grob. A oni ti, moj si ga brte, poslin jedno dva-tri sata ispita odoše njegdi u sobu, pa evo ti in odma i dodaše njakvo ćage onom cuksfireru, vele: "Vodi ga i striljaj!" Obli mene znoj k'o ledenice. Vidio sam da ne rade po propisu, nisu mi ni osudu ćitali, nejma starijih oficira među njima, znam i ja nješto malo zakon, ama brte kad rekoše: "Striljaj ga", meni bi zima oko srca, kakve su budale i ucmekaće me, a šta će mi žena i mati (bila mi je živa) kod kuće, samo'rane. A jope 's k'o nadam, vidićemo rekoh u sebi, i pojoh. A ono sa mnom pravo pa na jednu livadu.

– E tad mi je bilo najteže. Kad onda nisam pisn'o, neću nikad. Stali oni prida me k'o aždaje, a onaj narednik dig*o ruku, samo da pane komanda i ja gotov, oo-ho! A ja raširio oći k'o vindane a iskrivio lice, pa od sve muke mučem k'o krava, kobajagi pitam hin šta je to, a mislim: "E neću ti sad progovorit' pa ako je ginut' – ginut'". Tako stojim, a oni čekaju.

– Pa?

– Pa, eto, ništa, pustili me, vidiš da sam živ. Veli on: "Govori, Josipe, umrićeš", a ja blen'o. "Govori, bolan pogin'o si", kaže on, a u meni se baš nekako propeo njekakav pasjaluk, ne bi me vas svit poteg'o za jezik. Tamo-amo, vidiše da se je zalud sa mnom progonit', pa me odvezaše. A za tri dana ja ubih dadu k'o nesposoban. Šutio sam kod kuće još tri godine, boj'o se, ima pogana iksana, potkazaće, pa svak mislio da sam nim. A ja ponekad u šumu, pa se tu nasamu dobro izgovori, da ne^ bi zaboravio. I prozborili i propivah

kad pade Švabo.

Bruji dubok glas kraj mene kao da iz brda našeg izvire.

– Kad sam Bošiijo – nek sam Bošnjo, pa eto! I baš mi sad milo što pokazah onim šuckorima staje flaflukter bosanski! Eto...

NAZA VEZILJA

Još jedno proljeće.

Najprije su "babine huke" provele svoje, zasipajući kasabu čas kišom čas snijegom, da bi istog dana na trenutak provirilo bijelo, vruće sunce. Tri noći su nekakvi daleki šumovi slijetali niz čaršiju i gubili se dolje u čajirima, blato se mrzlo, kravilo, i opet mrzlo, a nemiri se počeli uvlačiti u ljude. Ilija Rezikin, zelen i sušičav starac, protegao se na tamnoj postelji, pogledao kroz pendžer u potok što mu je lizao kućni zid natapajući ga vlagom, pa zastenjao:

– Sa' će pramaljeće, bome, mene tuši a kosti mi škripe, dabogda da mognem dihat' kroz dvi nedilje.

"Zamjenici" smijeniše zimu i digoše snijeg sa sokaka. Samo je još Matorac šutio, bijel, pogrbljen i moćan u svojoj starosti. A kad prođe devet oprašica i deseti vrbolom, zahukta Križ i Matorac se prošara. Sletieše oslobođeni vjetrovi i ispuniše ulice plačnim jekom, zviždeći niz Rijeku, povrh nadošlih voda i vraćajući dim u kuće.

– Bogami, jugovina, vakat je i proljeću, – gunđao je osamljenik Karo, uzalud pokušavajući da naloži vatru.

Izgubljeno su tulili psi tih vjetrovitih pomrčina i drhtale kuće, škripeći pocrnjelim kanatima, a u svijetu nemiri su narastali do iščekivanja, nejasnog a napetog, i šutljiva lica kao da su govorila:

– Muči, čekaj još malo, da vidimo...

Onda je došlo proljeće kao vrisak. Otvorilo se sivo zimsko nebo i čitava

poplava sunca sručila se na grad, potekla sokacima i zalila svaki ćošak, a odmrznuti duvarevi u Pavlovcu propištaše memlom. Vejsil se kao probuđen iz dubokog i teškog sna podigao i protegnuvši se dobro zijevnuo:

– He-ee-eh! Doje premaljeće, nek je s hajrom!

Pa bez ikakva posla i razloga krenu iz kuće kao da ima nešto svršiti; kad izađe pred vrata, zasjeni ga sunce, zijevnu još jednom okrećući se na sve strane pa, pošto mu tek tada pade na pamet da nema ama baš nikakva posla i da je onako džabe ustao, kao da ga je nešto podbolo, on se počeša za vratom pa sjede na prag žmirkajući.

A proljeće je putovalo niz pavlovački potok, pa niza Hadroviće, razlijevalo se po budžacima, blještalo u srmali zrnima starinskog ćabenskog tespiha Omerefendijinog. Pričalo je to proljeće uvijek istu a uvijek novu priču pavlovačkoj djeci sa krivim nogama i bijelim podbulim licima, priču o onim plavim visovima što liče na polegle zmajeve i svake sedme godine jedanput prelete kasabu, pa onda bude rodna godina i puno hljeba u kući (samo što niko živ ne pamti kada su to zmajevi posljednji put preletieli). Priča proljeće kad se između vlažnih trepavica probije do zjenice o zlatnim prostorima gdje sve iskri i sja i treperi u svilenim bojama i gdje se samo leti i vrišti. U studeni život naših pogrbljenih kućeraka zaviri ono, dovikne, digne, obodri. I trgnuo se svako.

... Po čaršiji ljudi počeli brže prolaziti, konji natovareni đubretom penjali su se s njiskom uz Ravan, polusuhe strehe, isparavale se, sve kao da je uskomešano, i Amir, sjedeći prekrštenih nogu na sećiji u hanu (tako je presjedio cijelu zimu ne mijenjajući mjesto), okrenu se pa poče, ko zna zašto, džarati po odžaku.

– Jah, proljeće!

Tako kasaba svake godine jedanput oživi. Učini ti se onda da si nešto zaboravio ili da te nešto čeka napolju, ustaneš i izađeš pa lutaš čaršijom, zagledaš u pijace i kafane, osluškuješ, odeš na tabhanu pa satima s ostalim svijetom gledaš kako se capini zabadaju u balvane, neko viče otegnuto, sporo: "Ohohoooj! eheheeej!" i kroz mutnu vodu gaze splavari iz Prokosa; zatim zaželiš da potrčiš, da vikneš, pa kad sunce zađe i mrak se natoči među strehe, ti još uvijek uznemiren tragaš za onom izgubljenom mišlju i ne spava ti se.

* * *

Još jedno proljeće.

U Nazin život ono je ušlo iznenadno i bučno, dok je prljav, pocrnjeo snijeg još čamio po uglovima bašče. Oglasilo se prije dolaska golemim mokrim kolutom na tavanici pa je Naza, vezući danima, slušala jednolično kapanje kroz prodrt krov: kap! kap! i već tada u njoj su počele rasti tople proljetne nade. Povijena nad đerđefom do duboko u noć slušala je vjetrove i vode od otopljenih snjegova što su negdje vani šumjeli, pa kad bi je od duga bdijenja i sitnih šara pred njom zapeklo u očima, ona bi žmireći legla nauznak i podavala se nekakvoj toploj drhtavici; osjeti kako joj vrhovi prstiju gore, izbodeni, stavi ih na jastuk i počinje nesvjesno, polako, pa sve brže da prevlaci njima preko mekane površine jastuka, milujući i derući trošnu tkaninu, a kroz užarenu svijest promiču čudne, nikad nedokučene slike, i iz svakog ćoška proviruje po jedno muško lice.

Zatim se sve misli rasplinu i sjećanja kao kroz dalek i zaboravljen san jave se. Ispreturane slike prošlosti, poneki do tančina zapamćen razgovor s Nezirom, a onda sanjarenje, mašta se otrgne i prsti ponovo padnu po jastuku. U tim budnim snovima iščezavao je sav dotadašnji život, i lanjska materina smrt i mučni dani u fabrici čilima i otegnut piskav glas brata koji plačući traži dinar, jer mora kupiti novu pisanku i onaj sve češći bol u očima, bol od kojeg su tekle suze, sve je to nestajalo pred zamišljenim zbivanjima ili davnim djetinjim sjećanjima.

Pričalo se u ovoj prostranoj kući – a pusti čardaci i odaje to su potvrđivali – o zlatnom vremenu koje je prošlo, o pjesmi, vilenim konjima, kmetovima i sevdahu, pričalo se nekad, i u djetinjstvu

Naza je, lutajući prostranim odajama i halvatima osjećala i strah i neku tajanstvenu, skrivenu ljepotu minulih vremena. Težak vazduh iza mušebaka (u tom vazduhu zadrži se uvijek kakav star miris suhog bosioka ili karanfila), očeve objješene haljine srmom izvezene, puška na zidu i one pokretljive šumne sjenke što se u akšam javljaju po budžacima oživljujući mrtve stvari i puneći upečatljivu dječiju dušu grubom stvarnošću, sve se to jednom zauvijek utisnulo u Nazino sjećanje. Pa su došla druga vremena (njihov dolazak Naza je upamtila po tome, što su sobe i zidovi ogoljeli, a teška materina ogra dukata koji su zvečali meko, kao prigušeno, izgubila se i Naza nikad nije smjela pitati gdje, bojeći se strašnog nekakvog odgovora), vremena koja ona nije htjela i protiv kojih se iz sve snage bunila. Kad je ostala sama s majkom i bratom, djetetom kržljavim, nedoraslim i uvijek nekud šutljivim, činilo joj se – a tako je samu sebe uvjeravala – da je to samo privremeno, da će se sve što je prošlo opet vratiti. Jer, ona je tako željela. Sve je poslije toga bilo neugodan san. I zapuštena bašča, i hljeb sa sirom i studene zimske noći i, najzad, fabrika ćilima

sa strogim pogledom nastojnice, ropskim strahovanjem što su ga red i mogućnost izgubljene nadnice ulijevali, i sa ubogim mjesečnim ajlukom.

Sve više je Naza mrzila ovo svakodnevno nemilo snivanje, sve se više povlačila u se i tako odvojena vezla je danima, upisujući u đerđef sva svoja priželjkivan)'a. Sve stoje nestalo, sve što nije bilo i nije moglo biti, sve što je drago, sve je to Naza ostvarivala na đerđefu. U krivim linijama spavali su zmajevi i sokoli i serhatlije iz divnih priča, micale su se one čudne sjenke iz starinskih odaja, očev fermen svijetlio je crvenom čohom, zlatan zvek zvonio je u vezu i slike daleke buduće sreće, slike neodređene, pune boja i treperenja, te nestvarne slike gledale su je iz đerđefa nasmijane. To što je svoje drage vezove prodavala, jer je trebalo kupiti drva, to je opet bio ružan san. I sve je bio san, i materina smrt, a potreba, neodoljiva potreba za buđenjem, javljala se s proljeća. Svake godine, tako, iznova ožive nestale priče. Radosno čekanje nečeg svijetlog, lijepog, što je nalik onom zlatnom vremenu iz priča, takvo čekanje ispuni je svu i pogrbljena Naza ispravi se koračajući čaršijom prema ćilimari.

– Nezire, eno ti Naze! – šale se namjerno glasno čaršilije. Nezir, obijestan sin bega i trgovca Mačkica, prima šalu:

– Nazo, srce, kako si? Ho'š po'ć za me?

Sunce je, proljeće, i sve je moguće. Naza, puna prijatnog nadanja, zaustavlja se pred Nezirovim dućanom i s puno povjerenja gleda bega pravo u oči.

Nezir se pojavio u jedno takvo proljetno buđenje. Bio se tek zamomčio kad su ga, kao i svakog neiskusnog momčića, počeli zadirkivati za Nazu, siromašnu usidjelicu – vezilju. Te prve šale sa tek sazrelim dječacima, pune neobuzdanosti, postale su običaj i Nezir se tom običaju povinovao. Da li iz želje da pretekne starije, ili iz obične dječije sklonosti za ismijavanjem, tek on je bio glasniji od svih.

– Nazo moja!

– Nazo, dušo!

– Srce! Uzeću te.

Beg misli: Nazu s podsmijehom gleda cijela kasaba i ništa običnije nego da se čovjek s njom maškari. ANaza, povučena stara djevojka, vjeruje riječima. Dopiru do nje riječi slatke kakve joj još od djetinjstva niko nije govorio, riječi tople, mladenačke i u njima ona ne osjeća pretvornost. Prolazi

pognuta, šutljiva između nasmijanih ćepenaka, sluša i čini joj se kao da to same njene vrele probdjevene noći govore:

– Srce!

I tako je jedanput zastala, pogledala Nezira, pravo u oči, on joj se iznenađen i pomalo crven od zbunjenosti, ukazao lijep kao upis, i ona mu je odgovorila:

– Srce!

Od toga otvorenog i predanog pogleda beg se zaplašen trgnuo, naslutivši golemu ozbiljnost Nazinog odgovora, a onda, kao umirujući se silom, poče glasno, preglasno da se smije. Naza taj grohot nije razumjela i otada se sve češće zaustavljala pred Nezirovim dućanom. Noći su bile pune priviđenja i sva su ona ličila na bega.

Tako je došlo i ovo proljeće. Kroz zastrt prozor na ćilimari probila se sunčeva zraka i prašina što se u njoj kovitla, modra i treperava, bila je u taj prvi dan proljeća jedini Nazin doživljaj. Zamišljena, pogleda uperenog neodređeno kuda, nasmiješena, šutila je čitavo jutro, osluškujući udare krvi u sebi i podajući se samo onom prvom utisku što ga je u njoj proizvela ona sunčeva zraka: daleko negdje u prostoru naslućuje se suncem obasjana prilika mladog nasmiješenog čovjeka što mnogo liči Neziru i pruža taj sunčani čovjek ruke. Sjede povijene žene i tkaju, zujanje pritajeno, dosadno i puno nekakve guste prašine od tkanja, poneko se iskašlje, a Naza budna sanja.

"Došlo joj njezino!" sašaptavaju se druge. Znamo se: kad Nazi dođe "ono njezino", ni čitav svijet ne može je razuvjeriti u njenim samoobmanama. Godinama tako mirna, povučena, vezući po šest mjeseci sitan i težak vez da ga proda za dvjesta dinara, Naza se grbi, šuti i radi, da bi svakog proljeća razbila taj svoj mir i sobom ispunila kasabu. Kao da krikne nad bezizglednom čamotinjom i poput utopljenika počinje ludo da se hvata za najsmjelije nade. "Što i mene ne bi kogođerce uzeo? Eto, imam sto i pedeset dinara na mjesec, pa bi zauhar bilo ako 'š baš i samom Neziru. Lijep je to ajluk. A more se štogođerce privrijedit' i vezući pa ku' ćeš bolje. A nije da sam stara..." laže tako samoj sebi i vjeruje duboko, očajnički u te laži. Samo Neziru Mačkicu, begu i koljenoviću, sve više dosađuju peckanja okoline i sve se tjeskobnije osjeća pred njenim nametljivim i punim povjerenja pogledom:

– Kad ćeš me, bolan Nezire, vodit' kadiji?

– Ama šta joj bi, đe će ona za me? Ja se našalih, a ona baš sveosve zabudali. Nejma nigdjen ništa, a starija je osam godina od mene, pa kakva je

ružna... uh! sikterisaću je jednom pa nek mi više ne zanovijeta.

– Jah, đe pobudali zdrava i čestita, a ojli cura, a ni po ćem se ne vidi da je šenula. Eto kad radi, ja l' govori s tobom, rek'o bi pametna, vanj tako, a vamo niko je ne mere urazumit' kad zaintači za udaju. E vela havle, vela havle! – govorilo se za njom i oko nje.

Tako je došlo i ovo, trideseto Nazino proljeće. U noći prvoga dana dugo je prebirala po ruhu. Skupljano s mukom i godinama, zatvoreno u teškoj okovanoj sehari (ostatak bogate prošlosti) to ruho odisalo je onim posebnim mirisom nošene tkanine. Bile su tu i stare materine svadbene džamfez-dimije ijedna ko zna odakle skrivena zlatom prošarana papuča, pa nekoliko Nazinih najdražih vezova, lijepo složene krpe (bogzna čemu namijenjene) i košulje, i preko svega toga Naza je dugo prevlačila rukom gledajući ukočeno, kao nekom vizijom očarana, u unutrašnjost sanduka i ponavljajući uporno dvije riječi:

– Udaću se! Udaću se!

Pa je došao drugi dan. Rano izjutra probuđena s jednom stalnom mišlju na svoje ruho, gledala je kroz pendžer nalakćena. Grane stare kruške, pod kojom djeca svake jeseni dugo stoje i čežnjivo gledaju u žute kolačuše, te grane miruju tamne u svijetlom jutru. Kao čudan i pun života vez razapet na modrom đerđefu neba, crn, izlomljen i izukrštan vez sa sitnim, jedva primjetnim zelenim pupoljcima, ukazuju se te grane Nazi. Sjela je za đerđef. Taj tajanstveni nebeski vez proljeća, može li se on izvesti?

Proljeća su uvijek donosila Nazi nova i nanovo doživljena uzbuđenja i ta uzbuđenja Naza nije umjela kazati niti bije ko slušao. Samo su grčeviti potezi na razapetom platnu govorili o tim doživljajima, i stoga su proljetne vezove njene gospođe najradije kupovale, plaćajući izuzetno i razmetljivo po deset dinara više. Drhtavi, ti su crveni i zeleni potezi zadihano jurili nekud vijugajući, gubeći se, da najzad izbiju na plavu širinu u nekoj vrištavoj boji što podsjeća na prekinut uzvik. I danas Naza je zaboravila otići na posao, zaboravila da će joj nadnica propasti i od jutra do duboko u noć, dok joj se oči nisu zamaglile od suza, vezla je i vezla. Ne osjećajući umor, ponesena željom da uhvati i ispiše na đerđefu onaj svoj veliki jutarnji doživljaj, ona je žurila da što prije svrši (sve s potajnom mišlju na sinoćno ruho), kao da će poslije toga odmah doći ono nešto, davno očekivana posljednja sreća. Ništa određeno nije imala pred sobom, ni sama nije znala šta čeka, ali duboko u njoj počivalo je uvjerenje da će se brzo, čim završi ovaj vez, možda još sutra, dogoditi "ono" i da poslije toga neće više biti tegoba. A u dnu toga uvjerenja počivala je jedino stvarna, neodoljiva čežnja za čovjekom. Nezir!

Iz đerđefa gledale su muške oči.

U podne došao je brat iz škole, tiho sjeo u ćošak i čekao da mu sestra da ručak. Pošto je uzaludno prosjedio ko zna koliko i pošto je izgubio svaku nadu da će ručati, snuždeno je otkinuo komad hljeba i izašao na sokak, šutljiv i neopažen. Naza je vezla i smiješila se.

"Nezire"! govorile su krivulje sa đerđefa.

U treći svijetao proljetni dan (baš kad su Iliju Rezikinog nosili na groblje) Naza je pošla u susret događaju vođena svojim ludim nadanjem. Sigurna da se sad mora zbiti "ono", išla je čaršijom uspravljena i vedra. Negdje povrh glava svjetlucale su niti paučine, ili joj se samo tako činilo. Huzbašin kanat lupkao je na vjetru. Posred čaršije gega se bezbrižno široka, blatom zamrljana guska. Pred dućanom Nezir se svađao s nekim seljakom zbog vjeresije.

– Nezire!

– Šta je!

Najednom, bilo je tiho, tako tiho da se prepala. Onaj veliki događaj lebdio je u vazduhu i trebalo ga je dohvatiti, a nju je obuzeo strah pred Nezirovim smrknutim pogledom.

– Šta je?

Prisiljena da počne ona se najzad oslobodila:

– Ja ne mogu više čekat'... vo-vodi me... i ... vjenčaj, ako 'š sad, namah!...

– Pusti me, vidiš da imam posla, nije mi do maškare, djevojko!

– Ne šalim se, dina mi, nego ti ozbiljno kažem, vodi me kadiji na nićah!....

– Ama šta ti je, idi dovraga! Đe si ti za me i šta mi se, kog belaja, namećeš! Neću te! Dostaje šale, skini mi se s vrata, budalo budalasta, sikter!

Naza se lecnu. Sve dok je Nezir govorio, raspaljujući se vlastitim riječima sve više, ona je otvorenih usta, sa još nasmiješenim izrazom i sa onim punim povjerenja pogledom pratila njegov govor ne vjerujući ni u jednu jedinu riječ, sigurna da se on samo šali. A kad ču ono "sikter!" izgovoreno oštro i popraćeno pokretom ruke kao da je izgoni napolje, ona zadrhta. U taj čas sruši se sve što je bilo svijetlo. Ukaza joj se crveno, zadrigle i srdžbom iskrivljeno lice pred njom, odrpan seljak smije se s ulagivanjem begu, čudna

golotinja zja iz tamne unutrašnjosti dućana, a ona prljava guska zaustavila se i gače. U jedan trenutak začudi se kako je sve novo i nepoznato tu unaokolo. Zatim joj se lice trže kao od velikog bola, pokri ga rukama i dok ju je Nezir gurao grubo rukom, ona je, čvrsto stisnutih očiju, bojeći se da ponovo pogleda u ruševine jednog dragog svijeta, išla nasumice preko čaršije.

Kad je opet progledala, one svilene paučine nije bilo, ili joj se samo tako činilo. Huzbašin kanat je lupkao, zvona su zvonila Ilijinu smrt i taj zvon miješao se s dalekim dovikivanjem splavara s Rijeke.

"Uzaludno proljeće!" pade joj iznenada na pamet. I dok je, pogrbljena i skršena, išla polako prema fabrici, u njoj se je javljalo jednolično i uporno: Uzaludno proljeće! Uzaludno...

MAŠO CJEPAR

– Vallahi, tuhaf ovaj narod. Dojde u kahvu, popije "jednu su dva" i obično nejma dinar u sitnu, pa ostane dužan. Svršiš mu pos'o k'o ćoeku, iscijepaš mu tovar drva, a on nejma u sitno dinar i po i kaže: "Lako ćemo za to, gledaj posla". Pa danas, pa sutra, a ti kad mu zaišćeš svoju crkavicu, ispriječi se: "Pa šta si nap'o k'o oblak, moga mi Boga k'o da je kuća, a nije ni šest kruna! Kako te nije stid svake dekike bihuzur ćinit' insana za taj dinar l po! Daću, šta si se prip'o". A kad se nabeša dinar po dinar, pa mu ti ljudski kažeš: "Daj mi, br'te onih dvan'es i po dinara", a u njeg* oči iskoče k'o finđani: "Otkud torko jadan bio, pa nisi mi ni ćetiri tovara isc^ep'o, kad se prije nakupi dvan'es i po, po Bogu si Turčin?" E, pa haj' ti sad, de, ufati za kraj! I još ispaneš ti kriv, i lopov, i, dina mi, lijepo me stid svoje pare zaiskat. E, baš ne zna ćo'ek šta bi, de!

Nizak stas, malo povijen, sjekira preko ramena i prelomljen nos – to je Maso. Pronosi jednostavno kroz kasabu svojih "krk beš" i rastegnute, hrapave misli. "Vala, ako danas namirim pet tovara, po tri forinte – petn'es forinti, naplatiću odma' pa ja da se njekako..."

– Maso, sabalahajrosum, daj, br'te, kad ćeš ti meni platit' ono moje? Ja

tebi k'o insanu dadoh na vjeresiju, a ti...

– Maso, je l' de ti meni još tri i po banke pa smo kvit: Der, imana ti, pohiti!

– Maso!...

Ljudi mu kao usput i prijateljski napominju, a on nekako osjeća da iza tih riječi počiva nešto nemilo, nešto što bi ga za tri i po banke u top metnulo. I dovikivanja liježu u njega, zabadaju se u tvrde, hrapave misli, talože tjeskobu oko srca i gone ga brže između dućana. Svaki poziv udari po živcima i odmah bude hladno i prazno, prekine se nešto u unutrici i Maso uzbuđeno, kao čovjek koji svaki čas očekuje pucanj, sluša kad će ga pogoditi riječi – prijekori:

– Maso!

– Pa ti, dobar si ćoeće...

I on nema odgovora. Ponekad samo prituži mu pa bi urlikao: "Ma, pustite me, braćo, šta ste..." i još nešto tako uskovitlano, neodređeno, a puno pobune, pa se sve ipak slomi u njemu, nezavršeno, buncavo i prigušeno. Samo onda žuri i misli na glas, govori sa samim sobom kao da bi nadglasao onu hladnu neugodnost što se razlila po njemu.

Ide Maso, nosi četrdeset i pet ljeta i dugove.

Jednom čitavih pet dana nije ni krajcara zaradio. Bilo ljeto, svijet nije cijepao drva. I uzeo je na vjeresiju dvije "palte" duhana. Onda je drugi put bio bolestan, pa trgovac Ibro, "dobar ćoek", našao mu se u nevolji i vjerovao mu tri kile brašna i još nešto espapa. Pa opet jedanput kad je krojio fermen. Zatim... Idu dugovi ukopani u brige. Maso još samo priželjkuje da mu se negdje uvući u avliju, među nagomilana drva i cijepati, cijepati.

– Harnima, da nejma ko na putu?

– Čekaj!

Žena se sakrije i odnekle radoznalo izviruje dok se on provlači avlijom.

– Eto, ima dva tovara, pribi hin časkom, nemam šta naložit'! – dolazi iz zatvorenih vrata sakriven ženski glas.

– Peke!

Svako drvo ima poneku frž ili izbočinu i na tim mjestima zakači Mašin

pogled dok se ruke naviknuto dižu i spuštaju. Hah! heh! Sjekira ravnomjerno udara, zasijeca duboko, cjepalo se trese, Maso kleca pri svakom zamahu i zaboravlja pomalo.

Onda započinje ondje gdje je prekinuo.

– Pa ako bog da te saletim petn'es' forinti, taman ću se njekako zakrpit'. Malko mliva i duhana, aja da izbije još štogod pa se odužim! Hah! heh! Samo da hoće efendija doć' pa da mi br'te odma' plati, da ga ne gonjam poslije za Va dva tovara po čitavoj kasabi! A ako ne dođe?... Kako bi bilo da zaišćem od hanume? Ama jok, re'će da se bojim, heh, heh, vala treba pohitit' pa da prispijem i kod Mula Asima da mu pribijena ona tri tovara! Heh! heh!

Po zidu bjesomučno skače sunčeva zraka što se odbila od oštrice. Frcaju trijeske i pred Mašinim se očima razbija nešto, razbijaju se presječeni čitavi svjetovi što su započeti negdje u mirnim tokovima hrapavih, nedovršenih misli, i Maši je nekako lako, prijatno od onog razbijanja pod nogama.

Bogzna otkada je cjepar. Ni on ne pamti kad je odsjekao pola prsta na desnoj ruci i otkada zapravo nosi sjekiru sobom. Iz hefte u heftu siječe, lomi, krši drva i u taj lom zabija malo pomalo svoj život. Dani se nadovezuju, vječno isti. Dužan, njemu dužni, to se dvoje sukobi u mozgu, sklupča se i on nikad da uhvati kraj.

I ubija sjekirom brige. Samo je teško, nevjerovatno teško, proći ispred očiju koje te gledaju, a duboko u njima čitaš pitanje, prigovor koji će sa dna, izići: "Pa, br'te Maso, još ti meni ne vrati ono moje!" Obraz je obraz... Mašu je stid... Udara žestoko, tako žestoko da više ništa ne čuje u sebi.

Jednom je počeo da misli. Palo mu na um da se, eto, treba svijetu odužiti, valja biti pošten, ama što da on bude pošten a da recimo Mujaga ili Salih-efendija njemu ostaju dužni i zaborave platiti, a njemu mrsko svaki čas iskati i... i – amo opet ispanu oni pravi, a on nekako ne može da zaboravi i sve ga dugovi progone, a ima ih sad oko šest banki, a ne smiješ čovjeku reći daje nepošten, gdje će on misliti na tvojih nekoliko dinarčića... Njje Maso više ni umio da misli, samo ga ponekad uhvati huja na čitav svijet, na samog sebe, nešto mu nije u redu ni pravo, a nikako ne može da uhvati kraj ni početak.

– Hanuma, ja iscijepah!

– Dobro, Maso, ejvallah ti! Nejma mi sad ćojka kod kuće, pa mu ti reci kad ga vidiš đegod u ćaršiji, nek ti plati! Hoćeš li kahvu?

– Neću, – drekne Maso. – Đe ću ja nać' tvog efendiju, daj ti meni sad

plati, valja mi jest', ne mogu ni ja živit' od have!

– Ama, dobar insanu, kad ti kažem nejmam brez ćojka, a on će ti platit' ovo koji dan, dok te sretne.

Maso je tresnuo vratima. Jedno pseto što se skitalo uz napuštenu ogradu na sokaku zaskiča i pobježe.

Po kafanama se znalo: kad Maso tutnji nogama, otpuhuje i trese se idući, onda je "na lijevu ust'o" i ljut je kao zolja. A kao za pakost, onda se svako sjeti pogrdnog imena kojim su ga zvali nekad davno, dok je bio mlad: Mande!

Slijegalo se to njemu od pajntivijeka. Otpočelo je kad je bio dijete pa ga onako musavog i nedoćeranog, aginska djeca gonila od sebe: "Nećemo se igrati s fukarom, mati kaže da si ti ušljiv". Nastavilo se smrću materinom, kad je on, dječak, morao sam daje pokopa, a bilo pet ljudi na dženazi. Onda sve češće. Zamolio je da goni fijaker Halim-begov, rekli mu: "Šta ćeš nam ti?" Sjedao u kafanama i niko s njim nije progovarao više od "merhaba". Jedanput se počeše šaliti. Nadjenuše mu ime,

Mande... Zalutala bi svake zime po koja gruda i na njegova leđa. Zadužio se – progone ga. Dužni mu – ne smije zaiskati. Sliježe se u njemu od svega toga nešto oporo i jetko i on nekako kao u snu osjeća daje to nešto kao cjepalo kvrgavo, tvrdo i da bode, i sve mu dolazi da to izvadi, oslobodi iz sebe, a ne može nikako. Samo ono raste i Mašu sve češće srdžba obuzima.

– Mande! Bocnulo gaje.

– Mande! Ujelo ga.

– Mande!

Poteže iz dubine tešku kao pećina psovku i pojuri u kafanu odakle se čuo prigušen smijeh.

– Šta je? Kome je meram da me dijera? Nek izaje!

– Jami, Maso!

– Drž' desno!

Pred očima i iza očiju kuha, vrije. Nekoje, obijestan, prošao za leđa Mašina i "ćavlesnuo" ga dlanom po glavi. Neko je s druge strane udario "klempu".

– Hu-u, uu!

Jeziv tajac. Maso se sageo, zakolutao očima, spazio ispruženu ruku što se zaustavila u namjeri da ga udari i prihvatio za sjekiru. Ohladiše se duše i svako se pokaja.

Pokreće se tvrdo, drvenasto u unutrici Mašinoj,

zagrebe bolno, navuče tamu pred zjenice, onda se otkine i provali. Četrdeset i pet godina jada riknu kao zvijer i srca seélediše.

Ispružena ruka klisnu kroz odškrinuta vrata. Maso se natisnu za njom.

– Jami!

Ne dajte, ljudi!

– Ubiće ćoj'ka!

– Hu-u-uu!

Maso podigao sjekiru, raširio oči, gaće lepršaju, a pod njim tutnji. Drma se kasaba. Podignuta sjekira sijeva i juri.

ĆOŠKASTE NOĆI IBRAHIMA ĆOSANA

Kad su ga pustili iz kasarne bio je modar i isprebijan. A ni tada ni nikada poslije ne saznade se ko je zapravo ukrao načelnikovu gusku za koju je Ibro odležao i "fasovo". Samo je Ćosan kasnije, kroz čitav život, u rijetkim svijetlim trenucima plakao pred nasmijanim čaršilijama.

– Ubiše me na pravdi Boga, dina mi!

A smijao mu se svak za svašto. Kao što se obično ljudi smiju svojoj suludoj i ludoj braći. Dadne mu neko težak džak da prenese iz dućana u dućan a onda, dok on stenje pod teretom, neko ga tek zovne:

– Ibrahime, hod'der, da t' nešto kažem!

Plašljiv i poslušan kakav je uvijek bio on priđe i šuti, a ljudi oko njega započnu duge i besmislene razgovore, zadržavajući ga dok pod onom vrećom ne malakše pa ja F klone ja F pusti teret. I smijeh.

Ili mu, opet, stave baruta u cigaru pa kad mu plane pred očima i oprži ga, on vrisne pa ga stane trka kroz čaršiju, a smijeh za njim.

I tako uvijek. Tužan je bio život Ćosanov, tužan kao i život naše otrcane, ogoljele, stare bosanske čaršije. U čamotinji i bijedi ta napuštena naša kasablijska čaršija plaća porez, tavori dan za danom, skapava ostavljena samoj sebi i dovija se kako zna da je ne dotuče vrijeme, beskrajno i ničim neispunjeno. Pobenavi tako svake godine poneko u kasabi i time se onda hrani ostali svijet, za tog luđaka uhvati se čitava čaršija kao utopljenik za slamku i – život je ispunjen nečim. Satrven život.

Tako je jedne noći i Ibrahim Ćosan pobudalio.

Bio je i prije nekako povučen i šutljiv, sprdao se svijet s njim, ali otkako odleža načelnikovu gusku vidjelo se da će šenuti sasvim. Govorio je kako ga je neko udario po glavi i kako mu je od toga postalo crno pred očima, a poslije mu je u mozak sjela nekakva golema, mrka ptičurina i sad se on boji samo da ta ptičurina ne počne mahati krilima, jer kad ono pete noći u kasarni poče lupetati njima, Ćosanu se je smrklo, a zaboljelo ga silno u sljepočicama i on je zaurlikao.

Strahuje Ćosan od te nestvarne ptičurine, boji se da je ne uzbuni, čini mu se da spava i stalno je gleda mrku, ogromnu, a opet nekako neodređenu, kako mu je sjela na desnu stranu čela (baš gdje je ožiljak od kundaka) pa pritiskuje i od toga se ćosan uvijek povodi udesno kad ide. Ponekad izgleda kao da se miču široka krila, sad će, sad, skočiti. Ibrahima probode nešto kroz glavu, sav se ukoči od užasa i nepomičan je. Onda opet sve prestane, a on još uvijek drhti. Tako mu se život pretvorio u vječito strahovanje, a grozničave noći u besanicu.

Noći u tuđim pojatama! Pošto je vazdan lutao pored potoka i gledao svjetlucanje vode na suncu, Ćosan se napuni tih iskričavih bljeskova i u mraku mu se oni ponovo jave kao budna straža pored zaspale ptičurine. Pričao je Ibrahim jednom nešto nesuvislo o tome kako su sve noći napravljene na ćoškove i kako ti ćoškovi svijetle, svjetlucaju k'o zvijezde. Leži on u tim ćoškastim noćima, a iz jasala bodu ga slamke i čini mu se da su to oni ćoškovi. Tako su ga svakog jutra zaticali u drugoj štali, ljutili se pa ga istjeravali iz

jasala ili mu davali da nanese vode u kuću kako bi odradio tu prospavanu noć.

Tako bijaše ispočetka. Bilo je proljeće puno zadaha svježeg đubreta, raskvašene ilovače, bilo pa prošlo. Ćosan je gledao mokre krovove što su se isparavali, obilazio svjetske avlije prošeci i prenosio džakove "metrenjače" za komadić hljeba. Zatim je jedno ljeto prodrijemao ležeći za porušenim baskijama i po sparnim ćorsokacima. Subudalastom Ćosanu dodijala svakodnevna šegačenja s njim, plašio se zlobnih očiju u čaršiji (uvijek kad su ga gledale, ona tičurina bi počinjala da se miče) i on se tog ljeta sve više tuđio od grada. Među ljudima šutljiv on je drugujući s vodama i vjetrovima vidio sve oko sebe nekako razigrano, živo, od kamenčića su mu se pričinjavala mala, nasmijana lica, voda je bila živ stvor i Ćosan je sa svim stvarima počeo da govori. Odviknut od ljudi, od srećnih nasmijanih očiju koje nije nikada sreo, on se srodio s prašinom, sa suncem, sa svojim noćima. Uvijek je nešto tiho pričao samome sebi, lunjajući van grada. Žene su govorile: "Ibro Ćosan skuplja džine i šejtane".

Pa je najzad procviljela i jedna zaplakana jesen pronijevši nad kasabom miris sasušenog lišća i sumornih briga. A pred kraj jeseni, baš u zadnju njenu noć, čuše ljudi u gluho doba Ćosana gdje tuli. S vrh Fojnice prodirao je glas kroz čaršiju, kroz sve sokake, kroz zidove i vrata, kroz uši, kroz prsa svačija prodirao je taj glas i jeza je obuzimala one koji se probudiše. Pendžeri i kapije ostali su čvrsto zatvoreni, samo su uši napregnuto slušale ono ranjeno, dugo "uuu!" i mučna bijaše ta noć.

Bajki Zelengoriću se onako iza sna učini da neko pokraj njega cvili pa se obazrije, a kad se osvijesti sasvim, zazebe ga od poznatog luđačkog urlika. Sjeti se da je jednom ubo Ćosana iglom u stražnjicu, a drugi put mu podmetnuo štap pod noge pa Ibrahim zamalo ne slomi vrat. Bi u taj čas žao Bajku što je Ćosanu toliko zla nanio i pokaja se odmah. A onaj glas svejedno, i dalje tuli i Bajka grize i zna da neće više zaspati, a muči ga staje to okupilo Ibrđhima pa ga jeka stoji. Prevrće se Bajko, ustaje, sjeda – a – ja! Sve mu se čini kao da je on kriv za ovu tešku Ćosanovu noć. I sasvim uznemiren, skoči, obuče se i ispade na ulicu.

– Ma, da vidim šta mu je pa jauče k'o da ga svi vrazi deru! Šta se imam bojat', nije adžaip, neće me pojest'.

Ide Bajko kroz opustjelu noć, nelagodno mu pri duši, a onaj glas dolazi odnekle iz blizine, kao od Cekminog mlina.

– Haj, da vidim da nije anamo baš! – veli sebi Bajko.

Nedaleko od vodenice zastade začuđen. Pod starim fenjerom što je

drhtao jedva svijetleći stajao je Ćosan i mahao rukama kao otimajući se od nečeg što gaje iz mraka zaokupljalo. Čas se hvatao za glavu pa njom tresao derući se još jače, čas se pridržavao za ogradu od ćuprije, a nogama je polazio kao da skače u vodu. Bajku se učini da šejtani hoće Ćosana da odvuku i da se on otima, pa prouči "fatihu" i priđe mu. Ćosan ga nije ni vidio. Samo krici i na prekide: tičurina, tičurina, uh! maše, bije, ubi me na pravdi Boga, ne dajte! U-u!

– Ibrahime, šta ti je, pobogu brate? Dug krik.

– Ibrahime, – drma ga Bajko, a već ga zebe od samoće i luda čovjeka.

Opet ništa. Samo se Ćosan otresao dodira.

– Ibrahime, ja sam, bolan, Bajko, ne boj se! – uhvatio gaje za ramena.

Ćosan za časak stade i zagleda se u Bajku. Neugodan odsutan pogled.

Zatim kliknu: – Biži, bižite svi, što ste me napali... tičurina maše krilima, evo je... evo je, neću u vodu, šta me vučete... ne bodi me... he-he-he! – i Ćosan se naglo zasmija. – Vidi mojih ćoškova što sjaju, jedan, deset, tri, puno, puno... ne bodu me više...

Sićušne kaplje kiše padajući kraj fenjera svjetlucale su i Bajku se učini da su to nekakve iskre ili "morebit" oni šejtanski ćoškovi i ohladi se. Stajao je na maloj ćupriji od vodenice, a pred njim lud čovjek. Šutnja. Najbolje bi bilo otići odavde. Ali ga budalasti Ćosan uhvati za ruku, čvrsto stegnu i unese mu se u lice. Nikad tako strahoviti bljesak nije vidio u Ćosanovim očima. A budala je govorio, stežući sve jače Bajkove ruke: "Nećeš me odvuć' u vodu, ne mereš, ne dam se, svjedno što vas je toliko, pobiću vas, eno, vidi onog malog, pa onu mrcinu onamo, uh, koji ste, u-u... neću..." i vukao je neodoljivo Bajka u potok pod vodenicu.

Bajko obamrije od užasa. Izgledalo je kao da stotine malih, crnih stvorova sa svijetlim očima skaču unaokolo i cere se, a Ćosan ga tegli i primiče vodi. Klecnu od straha. A kad osjeti pod desnom nogom vodu on se svom snagom napregnu i trgnu, kao da se od smrti otrže. Ćosanove šake popustiše. Bajko se istrgnu, u dva koraka preskoči ćupriju pa uz ulicu, koliko ga noge nose. Dugo je još Ćosan tulio za njim.

***

Beznadno stoje ljudi nad Ćosanom kao nad svojim crnim udesom. Ni jednog glasa. Visoko u prostorima ždralovi bježe. Najzad Hamza Brko prevali:

– Svi smo mi budale, moj br'te. Svi smo izubijani i modri i čvaknuti, jakako, dok smo vaki, uh... živote!

I Brko gnjevno opsova.

PERO TRAVAR

Ako te oči bole, idi kod Pere Travara, izliječiće k'o rukom da odnese.

– Pomaže Bog, Pero!

– Dobra ti srića, momče!

– Ma nješto me, vala, oči bole, pa k'o mislim...

– Ne boj se ti, brate si moj dragi, sve će to tvoj Pero izliječiti k'o da nikad ni bolovo nisi. Samo sidi. E, moj dragi, kad bi ti znao kako ja umim oko očiju, božija mi vira k'o da mi anđeli ruku drže, ne proje ni dvi hefte a oči ti k'o caklo zdrave. Doš'o meni ovdikarence, eto, nike godine Ibrahim Suljin, otekle mu evo volike, pa se poče jadati, veli... I Pero ti otisne pričati Markove konake, pa razveze naširoko, čak tamo od Mušanove svadbe, a ti zažmirio onim bolesnim okom pa stišćeš zube i slušaš. Govori Pero samodopadljivo i hvali se na sva usta pa došao golem i znamenit samom sebi i ne daj ti bože da ga tad prekineš ili da počem posumnjaš u njegovu vidarsku umješnost, ode ti glava, ako ti je glava mila.

– Ne viruje svit danas k'o nekad, eh, prolazi vrime, danas osvojio pust doktur pa ti od njega ništa ne mere zapasti. A narod, jope, nejma para za dokture, ko će svakom nadavat, vego evo vako pomaže se kako ko umi i more, ako ga zaboli trbu' – on pije kantarijun i šljez, ako ga oči zabole – eto ga meni. Aja, nije da ti se Valim, eno pitaj koga god 'oćeš, ličim brate k'o...

Ako si sad ti Jovo Blažić, stari dobri prijatelj Perin, pa ako si se čitavu

noć prevrtao jaučući od probadanja u oku, a onda zorom dotrčao svom prijatelju da ti pomogne, jauknućeš iza glasa:

– Pomagaj, Pero brate, iskapa mi oko!

Tako je nekako to i počelo.

Jovo uzdisao i trpio i škripao zubima a Pero sve ponajlak, najprije nešto cijedio iz nekakvih širokih listova (Jovi se sve čini da je to kukuta, ama opet ne smije ništa da kaže, samo čeka i šuti), pa onda se odmarao prisjećajući se starih svojih vidarskih uspjeha, pričajući ih bogzna koji put, pa je opet pravio nekakvu kašu, umiješao sve i sva, hladio, deverao, a Jovo ukočen čeka li – čeka.

– 'Oče T to jednom, post mu ćaćin?

– Polako, br'te, ne mere naprečac. Nije to mala stvar oko, moj dragi, oko. Kad je meni davno njekad doš'o tako Ivo Bošnjak pa počeo zanovijetati...

– Uh...!

I to bi. Nosio Jovo svoje zamotano oko kroz selo i hvalio je na sva usta Perinu vještinu pa prvih dana niko živ ne može od njeg ostati.

– Eto, vala, kako mi privi ovu hlapu na oko ne zaboli me više. Što ti je reć' majstor. Eh...

MUJO TELAL

– Čuj, počuj! U Ramiza Klisure nestala je krava! Koje vidio il' čuo đegod za nju, neka prijavi na ovćinu dobiće bakšiš! Čuj, narode, počuj!

Mujo "telal" izvikuje, desno oko hoće da mu iskoči. Kleca on na onu kraću nogu i pomiče se poslije svake "objave" za pet ćepenaka naprijed. Djeca se skupila, zabadaju, vuku za tur, uživaju pakosteći:

– Ha, ćor-Mujo, drž' škiljavog Muju! Đe si, ćoro!

– Bjež', djeco, nalet vas bilo!

A čaršija se smije. Iskežena lica iza "mangala", oči što zlobno škilje, ruke sa mokrom krpom spremne da je sad bace u nos Muji telalu. Težak, zagušljiv mrak vlažnih dućana gleda Muju neprijateljski. A on samo ide, viče po dužnosti, i već je sračunao šta će kupiti novcem što ga je dobio za ovu "objavu" o Klisurinoj kravi. Brani se od djece i pravi da ne čuje što mu čaršija dobacuje:

– Izbeči oba oka na njih, Mujo!

– Udri ga tom kratkom nogom!

– Drž' desno!

Nije htio da sluša sva ta sto puta ponovljena šegačenja na račun njegove prazne lijeve očne duplje, na račun kraće noge, na račun njegova života. Osjećao je u sebi gađenje prema toj zajedljivoj čaršiji što svaki dan ispija stotine crnih kafa i izmišlja stotine načina, da ubije, izmrcvari ono beskonačno provincijsko vrijeme. Koliko su puta njemu bacali štap među noge i on se skljokao u potočić, "pijacu" što teče stranom čaršije, koliko puta su mu dali cigaretu sa barutom, pa on spržio usne i nos, koliko puta su se pekar Hamdo, kafedžija Asim, bakalin Ibrahim, trgovčić Marijan i pisar Meho, ovaj, onaj, sva čaršija, Fojnica, koliko su se puta oni slatko cerili svojoj šali, a on bio bijedan, možda izgladnio, možda promrzao, ponekad bolestan! "More, telal je on, šta on zna, more podnijet'!" A kad bi sjutra on, pritiješnjen zimom i trbuhom, došao i plašljivo zatražio duhan, šećera ili brašna na veresiju, gomilali bi se prigovori i odbijanja: te "Imaš li pare?", te "Kad šeć staro platit'?", "Manje puši!", te ovo, te ono... i Mujo je konačno više nesvjesno nego svjesno uvidio da on živi tu kao stvar kojom se čaršija igra, veseli, koju baca i uzima, i da on, Mujo Kučuk, zvani Telal i telal stvarno, nije niko i ništa, da njegova crijeva i srce i bubrezi i ruke i mozak, da je sve to zajedno izopćeno negdje ustranu, naniže, da on, Mujo, čovjek, životari sam usred ljudi, sam, i da oko njega nema nikoga.

To ga natieralo na šutnju. I svakim danom sve je teže bilo dobiti riječ od njega. Samo "službeno" izvikivanje telalskih i opštinskih stvari.

Zamrzi Mujo telal čaršiju i cijelu Fojnicu. Osjeti to čaršija i uvrijedi se. "Fukara, pa dig'o nos!"

... A vrijeme se cijedilo niz drvene, polutrule krovove kuća. Noćobdija

Šemso kida svaki dan po jedan list iz kalendara.

Nižu se listovi.

Došao ramazan. I post. Izgladnjelost. Srdžba. Nabusitost, "huja", nervoza. "Čovjek posti što mora da posti", onda mu krivo na svakoga jer posti, i tradicionalna ramazanska "huja" pretvara se u mržnju na onoga ko ne posti a trebalo bi da posti. Gledaju ljudi nenavikli na glad, ljute se na sve, iskaljuju na kome mogu svoj bijes i bivaju iz dana u dan sve nepodnošljiviji. Trgovci osorni s kupcima, očevi tuku djecu, prazna crijeva stvaraju zlobu, ljudi se podmuklo izjedaju. Peti dan ramazana neko reče u Asimovoj kahvi:

– Muju telala vidjeli đe žvače u ćorsokaku, iza kuće...

Šesti dan kasaba je bubala:

– Mujo telal, fukara i muhtać svakome, neće da posti, digo glavu pa zavilašio k'o neslan ovan, a pljuje na din i post!

Sedmi dan se u Ibrahimovom dućanu donijela odluka:

– Zar sav svijet postit' a Mujo jok!? Da ga potabamo! Da ga naučimo dinu i postu! A osmi dan bi egzekucija.

Išao Mujo oko ićindije gladan, ufitiljio pa se lomi ulicom i zamiče kući da spremi "iftar". Išao i taman mislio kako će pomoći Porči da istovari jabuke budimke pa tako zaradi tri-četiri dinara, kad zovnuše:

– Mujo! Hod'der!

– Šta je?

– Hodi ovamo, da ti nešto kažem!

Uđe Mujo u krojačku radnju, upade među deset mrzovoljnih dušobrižnika. Dočekaše ga oči, tuđe, ledene.

Mujo šuti. Čeka.

– Ti ne postiš, Mujo, a?

– Ko, je T ja? Postim, brate.

Ama viđeše te ljudi đe jedeš, kako ćeš bolan svoj din ostavit' pa ćafir

postat5?

Muji dosadno govoriti, a odvratna mu laž, čeka da završe svi pa da ode. Šuti.

– Pa ti nama ne reče što ne postiš?... Ču Mujo kako neko iza njega okrenu ključ u bravi. Steže mu se nešto i on nasluti zlo.

– Postim, braćo, šta vam je!

– Jok, viđeli su te ljudi. Pa ti bolan spao na nas, živiš od naše muke, a mi da moremo, a ti da ne mereš gladovati. A farz ti je, dužnost jedna.

– Pasjaluk činiš, Mujo. Nagoniš insana na grijeh.

– Brezobrazan si, Mujo!

– Mi moremo, a on ne mere!

– Svinja si, Mujo!

– Da ga potabamo!

U žamoru i među deset glasova koji nalijeću, nije mogao da se snađe. Na kraju vidje staje i kako je. Strah ga obuze, deset ljudi mu se približavaju, njemu se čini kao da im iz očiju vire šape, kandže, vile, te oči bodu, prilaze, hvataju ga... čupaju.

– Pustite me, braćo, iftar će, čekaju me djeca kod kuće.

– A, jok! Hoćemo te naučit' kako'š postit'!

Muji oko zape za sto i učini mu se taj sto kao džehenem, golem, strašan. Drhtao je. Uhvatili ga i podigli.

Urliknu čovjek na stolu, tankih stegnutih ruku i prestravljen. Neko se nasmija. U jednoj ruci pokaza se duga, debela šipka.

Digoše mu noge u vazduh i vezaše "falakama". U taj čas bi mu svejedno. Čak mu pade na pamet da mrzi, da prezire ove ljude, da pljune na njih. I on pijunu.

Pade prvi udarac po golim tabanima. Muju zabolje silno, bol mu dođe do grla, tu stade i... puče i drugi udarac, pa treći, četvrti... dvadeset i pet.

Onda ga pustiše.

Sade sa stola, osloni se na otečene tabane, pogleda onim jednini suznim i krvavim okom po tom čaršijskom tribunalu, po fesovima i masnim niskim bakalskim čelima, zagleda u dvadeset zadovoljnih, sjajnih i zlobnih očiju i htjede da kaže nešto strašno, ogromno prokleto, htjede... i prekide se. Dođe mu najedanput da ne kaže ništa, da šuti kao prije, da tako ove mrske ljude do kosti uvrijedi, da im se tako osveti. I zašuti Mujo očajno, mučno kao da je kriknuo, zašuti glasno, zašuti rječitom šutnjom i muklo, bezglasnim jaukom nad zločinom čaršije. Onda se okrenu, otvori sad već otključana vrata i izađe. Top puče.

Tako Mujo okaja grijeh koji nije počinio, a čaršija se nekako iskali. Jedan od desetorice neuvjerljivo reče:

– Neće mu više ni u snu pasti na um da jede uz ramazan.

BRKINA PRIČA O KUGI

I to je bilo u ono zlatno i strašno doba kad se tamo negdje na Duvanjskom polju vojevalo, pa naš "dobri" Alija Kolač izašao na Rupnovac, počeo udarati štapom po travi, a vojskama se kod Duvna ukazao golem delija u zelenu, na konju srmali uzda i sa sabljom od tri alema u balčaku, viknuo nešto teško i jezivo pa u jurišu rastjerao vojske, udarajući sabljom kao i štapom po travi... Možda je to bilo i prije, kad je još šejh Husejn-baba poginuo, pa svoju odsječenu glavu nosio pod pazuhom sve tražeći mjesto gdje će sebi mezar iskopati i turbetu temelj načiniti? Davnine šute o sebi, a sivi mir grobova kazuje samo daje nekad nešto bilo pa su od tog nečeg postajali mezarevi i danas se groblje naše popelo na metar iznad sokaka. "Bilo je", govore starci u predvečerja kad u prvim sjenkama trepere neodređena sjeta i neispjevane pjesme, govore i blude pogledom po čajirima, visovima i planinama, dižući ljude i događaje iz nepovrata i čekajući da same ledine prozbore, a ledine ne zbore, prošlost ne dolazi, u umoran pogled vraća se u se.

Bila je kuga u našim krajevima. Došla, zavirila u domove, prorijedila čeljad, obišla kasabu i sela, razgolitila naš davnašnji bosanski jad i, kažu kad

je vidjela i sagledala sve, sjela je turobna nasred tješilskog druma i proplakala...

Bilo je – a možda i nije. Možda je to samo neko usnio pa ispričao u našoj kasabi i mi to onda, dokoni i željni svega, primili kao najčistiju istinu.

– Vidiš li ono groblje? – počeo je Brko upirući prstom prema Crkovišću, – jedni ga zovu groblje obješenika a drugi kugino groblje. Ja ću ti sad sve po redu kazivati pa ti sam hesab učini staje pravo.

Jah. Najprije su sedam dana i sedam noći padale teške kiše, ama nije one plahe, vesele kiše ljetne ja l' proljetne, nego, brate kiše teške, mučne i guste, k'o da iz neba i iz zemlje padaju, nakazne naše bosanske kiše što iza njih sve ostaje pustije i jasnije (a nije jesen još bila, jok), pa te od njakve stoljetne čamotinje i jada spopane želja da nekog udariš, zvizneš nožem, ja l' da te nestane. Znaš, brate, kakve su ove naše kiše...

Hele, udarile kiše i poplavile sve živo, vode nabujale pa samo što hin huka stoji, valjaju drveće iz korijena izvaljeno, nose kolibe (na jednoj je, kažu, pijevac kukurijek'o, a dijete unutrima plakalo i niko mu nije mog'o pomoć') nose hajvan, nose sve, biva, a u neko doba počeše da se izljevaju. Vidje narod biće jada golema, diže se da zaustavlja vodu, a ona navire, majčin sine, osvoji sve. I ništa joj ne mogoše. Pa još kad kajmekam naredi da njegovu kuću ograde golemim zidom kako bi se on i sve njegovo sačuvalo, i kad dovede asker, narod nejmade kad ni ono najpreče da ujagmi od pobješnjele poplave, vego rintaj i radi oko kajmekamove kuće dok him voda do pasa ne dojde. Pa onda sve što je imalo noge pobježe u planinu.

Jah, to je bio prvi alamet da će bit' zla. Poplave odniješe po njive hodžinici (eno, njiva je i sad kusasta), opustiše sve do čeg su došle pa hin opeta nestade, rijeka bi k'o stoje i bila, bi rek'o ni mravu zla ne misli. Samo ljudi kad se vratiše zatekoše nevolju i golotinju.

Te godine voće kasno iscvjeta i slabo ponese, poplavljena ljetina još gore, a ljeto i ne bi k'o ostala ljeta, veg* smrknuto, vavijek nekud oblačno k'o da prijeti. A ti znaš, fala bogu, da zlo nikad ne dojde samo, vego hin se sastavi po dva – tri, pa tako i sad: car zarati tamo negdi, bog zna s kim, i ljude potegoše u soldačiju. Krili se, otimali, ama kajmekam, prijek njakav ćojk (kažu da je dvije žene ubio, jednu udavio a drugu zakl'o, sve od nekakva pobješnjelog meraka), dovuče ti taj kajmekam zaptije, a oni udri po narodu. U z'o čas ga podigoše, onaj zid za poplavu: ko upade iza tog zida, njega ja l' pojede noć, ja l' rat. Jednog po jednog digoše ljude, nešto silom a nešto prijeteći, hos-bos pa u rat. Samo begove, one bogatije i od soja, ostaviše na mijeru. Ostaše djeca i žene u Voj našoj kasabi ukletoj, ostaše da plaču oko kajmekamovog zida i da

gledaju kako him se iza jeseni ruga hladna zima.

Jah, tako to bi one godine, a meni je moj dedo prič'o pa ako on laže, lažem i ja. Kol'ko ti ono alameta pobrojah, a? Kiše, povodanj i rat, je l' tako? Dobro! A onaj zid i sad se pozna, eno mu temelja na Šćoini. Pa da ti dopričam.

Bijaše ti se onda ispoganio svijet i pošten ćojk nije mogao s mijerom kroz mrak proć'. Udari te neko, opljačka, dotuće. A već žensko čeljade nije smjelo nosa promolit'. Pa i zaptije se pomamiše, silu nametnuše i prave i krive počeše proganjat' pa se nije znalo ni ko pije ni ko plaća: car daleko, bog visoko, a kajmekam iza onog zida (temelji mu se nikad ne poznali, dabogda) dimi uz nargilu i grli ženu, šta ga briga. Izbezobrazilo se sve živo. Djevojke počele djecu rađat', a strahovi njekakvi uvukli se u ljude pa svak udario pričat': te kako je ovaj nagrais'o na mačji sugreb pa pobjesnio, te kako je onaj u noći sreo između grebalja šareno tele i tele mu se smije, ne da proć' pa čojk od straha osijedio, a jedna žena se je klela da je rođenim očima vidjela kako je priko Fojnice priletio zlatan zmaj a iskre mu iz nozdrva biju.

I propi se svak, brate. Što god nije otišlo u soldačiju, sve je to k'o od nevolje i ne znajući šta bi, udarilo po rakiji, pa pij, opijaj se, sve dok njeko ne potegne kamu. Pa se pokolju, i tako vavijek.

Cviljela su djeca po kućama, ženskadija predala, i čitav svijet se, k'o uplašen hajvan, potulio pa dršće, strahuje, pije, krade i kolje se.

Kažu daje kajmekam samo šutio iza svog zida, pušio, lok'o rakijetinu i milov'o žene. Samo bi se njekad te njekad okren'o zaptijama, ako su mu doveli kakvog odmetnika ja l' izgladnjelog razbojnika, pa hršum učinio:

– Objesi hrsuza!

Moj dragi, džehenem je bio onda, i još gore. Jah, davno ti bijaše i moj dedo, rahmet mu duši, kaza daje bio mlad, jako se zamomčio. Veli, došla jesen a ono svakom dotužilo, ne mere se više durat'! Hodali njekakvi džini naokolo, jedni kažu džini su, a drugi jok veg prigladnjeli seljaci, kmetovi što no pobjegoše od muke, i svakakav drugi milet sve gore od jadnijeg. Hele, dojde jesen a kajmekam poruci da mu car ja l' valija pošlju još zaptija veli trebaće, fukara digla glavu. Kažu, a pravo ne znam, da je onda po cijeloj Bosni harala ova ista naša gladna nevolja, pa i valiji dotužilo, te pozva čak tamo odnjekle iz carskog grada asker da ga čuva. Jah, tako ti bijaše ondašnja jesen. I šta ću ti duljit', vas je svijet ćek'o nješta, ama ti niko ne bi umio rijeti šta će to bit'.

Baš njekako oko vraćanja sakatih i ranjenih ljudi iz rata bilo je ovo što ću ti kazivat'. Moj dedo staj'o na bašći (naša bašća je bila odma' kod koševa,

ona što je sad Ibrahimova), i, biva, on nješto merematio oko ono malo nerodnih šljiva, obreziv'o, šta li je, kad se najednom smrknu, bi rek'o sastavi se oblak sa zemljom pa ništa ne razaznaješ, k'o da je noć, ama opet nije noć vego 'nako njekako, k'o maglovito. Zazebe mog đeda nješto oko srca, ne znade lijepo ćojlt kud bi ni šta bi, obazrije se oko sebe, kad ima šta i vidit'. Voda najednom došla pa mutna i golema. Sve se valja i mrmolji, strašivo je i pogledat', a iz vode najednom poće da raste i izlazi crna ženska prilika. Samo što to moj djed vidje, nejmade kad ni vrisnut' od straha, a ona žena već se protegla k'o jablan i u ruci drži nješto, sad ti ne bi umio rijet' šta. Dedo kaže da je to bila kosa, ama opet nije kosa vego je priličnija motici. Digla ona tu motiku prema kasabi i zakoračila iz vode, a moj dedo tabanima vatru, a ni sam ne znade kako je kući doš'o samo odhukujući i stenjući:

– Kuga na nas, kuga na nas!

Tako je došla i počela da hoda kuga po Voj našoj kasabi. Svijet tako kazuje, a ti ne vjeruj, morebit' to i nije bila kuga, ko će znat'! Mutna su vremena bila pa je tad i moj djed mog'o usnit' Vaki san... Eh! A ni svijet, brate, od te kuge nije umirao k'o što se umire, razboliš se, umreš pa nikom ništa, jok, već su ljude zaticali mrtve i po sokacima i to njekom razbijena glava, njekom priklan vrat a njeko mrtav a ne mereš mu poznat' od ćega je umro. Tako danas, tako sutra. Ama nije svak ni umjerao. Najoše jednom ujutru Mustajbega Boljića (onog što se u pjesmi pjeva) razbijene glave, mrtav, pa drugi put Ćamilagu Konjičanina, pa sve njekako one uglednije i od soja. Zabrinuše se bezi i age, sve him nješto šubheli, pa samo vrte glavama i zdogovaraju se. A kad jednom najoše i kajmekamovog brata zaklanog nasred dade, e onda dojadi i kajmekamu. Zapali se ćojk pa napisa valiji bujruntiju, veli, šalji askera što više moreš, Vamo nješta ne valja, ja l'je kuga, ja l' u narodu buna. A ja ovome moram stat' u kraj.

Jah. Sad, šta ću ti kazivat', svašta je bilo. Jedni su se kleli da su vidjeli kugu, baš 'naku kakvu je i moj dedo osejrio, kako puže preko brda, vele savila se oko kasabe k'o da je ispija i siše, i narod je ozbilje poćeo umirat od nekakvih tajnih boljetica: te onaj presvisn'o od nječeg, te onaj omrkn'o a ne osvan'o, te onaj se dokop'o hljeba, najeo se pa izdahn'o, i tako redom poćelo. Fukara po kućama mre, a bezi i sojli svijet ginu po sokacima. Zamutilo se, jah, pa niko ne zna šta će se iz svega izleć'. A drugi su opet govorili da se je i raja digla pa se tamo njegdi i okršaji vode, ama niko posigurno nije mog'o da ti kaže o tome.

U noći su zavijali vjetri k'o gladni vuci, pa te je golem strah fat'o od tog zavijanja. Kajmekam se zatvorio iza svog zida pa ćeka, šuti i gleda u jednu toćku (vele da je on uvijek na jednom mjestu sjedio i uvijek u istu toćku na duvaru gled'o) a crne slutnje obuzimale su svu našu kasabu. Ponekad kroz

vjetar njeko pripuca iz puške, i onda se sutridan priča kako su šćeli napast' na kajmekamovu kuću, ama hin zaptije dočekale iza zaključane kapije.

A kuga je hodila. Od kuće do kuće, od insana do insana, uzbihuzurila sve, pomrije svijet ja l' ga pojedoše pomrčine, a bezi se prorijediše. Ponjeko ko se vrati iz šume, vas iskrivljen od straha, kazuje kako je vidio mršavu mrku priliku kako sijeva oćima i kopa njekakvo korijenje pa ga jede a sve mumlja, ne znaš muško li je, žensko li je, a biće sjegurno daje baš to bila kuga glavom. Pa su kugu vidjeli u Hašeminoj kući, u Pavlovcu, bila je to sjerota uboga, a kuga unišla, sjela na go zemljan pod, nagela se nad dječinju glavu (Hašema je imala jedino dijete i ono je skapavalo od gladi) gledala dugo, nešto sageta i zamišljena, a onda se digla i otišla, a ostavila Hašemu nijemu od strave. Sutradan, dijete zdravo k'o da nikad nije ni bilo bolesno.

Jah, i moj dedo, Allah rahmetile, svašta je propatio i vidjeo. Kaže, doš'o bio vakat pa se nije znalo, što 'no ima lakrdija, ni ko pije ni ko plaća. Zaptije se više nisu smjele maknut' sami nego sve po deset i to sa šišanama, a sve zvjeraju da hin kogod čim goderce ne smjeri ja l' da na kugu ne nagrajišu. Kajmekam se okan'o žena (otjer'o hin u Sarajevo, a bog zna zašto), pa dimi uz nargilu i o zlu snuje. A kad mu dojde asker iz valiluka (bio je kalabaluk vojske, sve uhranjeni i bijesni momci), kad dojoše, biva, on otvori kapiju, izleti na atu a za njim janjičari, pa projde tutnjem kroz kasabu gori prema selima Tješilu i Ragalama. Nigdi žive duše nije bilo kad je asker proš'o. Samo se je ćulo njakvo puškaranje gori u Pavlovcu i, biva, dok su kroz Pavlovac prošli bilo hin je manje. Pa zamakoše u brda.

Minu dan, minu hefta, jedna, druga, kad evo ti jope kajmekama, ruka mu zamotana, još smrknutiji je i na konju, a asker za njim – svi zapjenjeni i prašnjavi a iz čela k'o da će him kiša udariti. Samo hin je puno, puno manje bilo.

I, ne'š mi vjero vat'nestade kuge, biva, ko daje kogoderce ubi. Osvanuše po Pavlovcu i Ragalama obješeni ljudi, sve kmeti, i fukara poredani jedan do drugog, procvilješe sela i karanfil-mahale, ama kuga ode. Još mi đedo dopriča kako je njegov jaran, kad se vrać'o s Jezera, prid akšam njekako, vidio povijenu, k'o snuždenu kuginu priliku kako pod vješalima na tješilskom drumu sjedi i sve mu se činilo k'o da plaće od njekakva golema jada. A ona motika ja l' kosa leži povaljena kraj nje...

Meni je moj dedo prić'o pa sad, ako on laže, lažem i ja. A ko će ti ga znati, morda kuge nije ni bilo, morda ona danas i ne dohodi, košto se priječa, pa po svu noć sjedi kod tješilskog greblja i plaće (haj ti sad znaj što ona plaće!) vego to svijet izmislio ja l' promijenio, ko zna... Samo, nješta je bilo, sjegurno

jest. Jah!

BILJEŠKA O PISCU

Zija Dizdarević je rođen 18. februara 1916. godine u Vitini kod Ljubuškog. Od 1920. godine živi u Fojnici gdje mu otac dobija namještenje. U Fojnici je pohađao Mješovitu osnovnu školu. U Sarajevu, završio je Nižu šerijatsku gimnaziju, a na Učiteljskoj školi maturirao je sa odličnim uspjehom.

Svoje prve književne radove objavio je kao srednjoškolac (Halucinacija, Zapisi bolesnog čovjeka). Veoma aktivan je član literarne sekcije Prve gimnazije i književno-umjetničkog društva "Mladost". Školske 1937/1938. godine Zija Dizdarević je postao student Filozofskog fakulteta u Beogradu, grupa pedagogija i filozofija. Za vrijeme studija izdržavao se pišući (objavljivao priče u listu "Politika"), svirajući violinu (kafane, zabave, pozorište), od instrukcija, kao i od pomoći svojih prijatelja. Iz tog perioda veže ga divno i snažno prijateljstvo sa Brankom Ćopićem. Tako, jednu od svojih najboljih knjiga, "Baštu sljezove boje", Branko Ćopić će posvetiti "Književniku ZIJI DIZDAREVIĆU ubijenom u logoru Jasenovac 1942.". A ta knjiga počinje onim čuvenim pismom "Dragi moj Zijo". Za vrijeme studija u Beogradu Zija Dizdarević je aktivan član mnogih studentskih udruženja i organizacija.

Bio je borac protiv fašizma. Uhapšen je u Sarajevu, odveden u logor Jasenovac, i tamo ubijen "u rano proljeće 1942."

Štampane su njegove knjige priča: Pripovjetke (1948.), Prosanjane jeseni (1959.), Sabrana djela (1968.), kao i više izdanja priča priređenih za lektiru.